

บทที่ 2

ศึกษาและวิเคราะห์ภาวะของจิต

2.1 ความหมายของจิต

คำว่า จิต เป็นภาษามคธ ตามความรู้สึกรู้สึกของคนไทย คำว่า จิต หมายถึง สิ่งที่เกิดหรือความคิด แต่โดยความหมายของศัพท์ที่แท้จริง คำว่า จิต แปลว่า ภาวะที่รับรู้อารมณ์หรือภาวะที่มีความวิจิตรและสร้างสิ่งอื่นให้วิจิตรตามตน โดยนัยแห่งความหมายนี้จึงสามารถสรุปหน้าที่ของจิตได้ 2 ประการ คือ

1. รับรู้อารมณ์
2. สร้างความวิจิตรต่าง ๆ

1. การรับรู้อารมณ์ของจิต

จิตที่ทำหน้าที่รับรู้อารมณ์ สามารถแยกออกไปได้อีก 3 รูปแบบ

1. ความรู้แบบวิญญานรู้
2. ความรู้แบบสัญญารู้
3. ความรู้แบบปัญญารู้

ความรู้แบบวิญญานรู้

ความรู้แบบวิญญานรู้ หมายถึง ความรู้ที่เกิดขณะมีการสัมผัสทางประสาททั้ง 6 หรือทางอายตนะทั้ง 6 คือ

1. รู้รูปต่าง ๆ ทางตา
2. รู้เสียงต่าง ๆ ทางหู
3. รู้กลิ่นต่าง ๆ ทางจมูก
4. รู้รสต่าง ๆ ทางลิ้น
5. รู้ความเย็น ร้อน อ่อน แข็ง หย่อน และตึง ทางกาย

6. รู้ความนึกคิดต่าง ๆ

ความรู้แบบวิญญานรู้เป็นเบื้องต้นของความรู้แบบสัญญาความรู้ ซึ่งจะได้กล่าวต่อไป

ความรู้แบบสัญญาความรู้

ความรู้แบบสัญญาความรู้ หมายถึง ความรู้ที่เป็นส่วนแห่งความจดจำในอารมณ์ต่าง ๆ ที่ได้รับมาจากความรู้แบบวิญญานรู้ ความรู้แบบนี้เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ความจำ เมื่อความรู้แบบสัญญาความรู้นี้เกิดจากความรู้แบบวิญญานรู้ ความรู้แบบสัญญาความรู้จึงมี 6 ประเภท ตามวิญญานรู้ นั่นเอง คือ

1. จำรูปหรือเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่เคยเห็นมาแล้ว
2. จำเสียงต่าง ๆ ที่เคยได้ยินมาแล้ว
3. จำกลิ่นต่าง ๆ ที่เคยได้ดมมาแล้ว
4. จำรสต่าง ๆ ที่เคยได้ลิ้มมาแล้ว
5. จำความเย็น ความร้อน อ่อน แข็ง หย่อน ดิ่งที่ได้เคยสัมผัสมาแล้ว
6. จำความรู้สึกนึกคิดที่เคยคิดมาแล้ว

ความรู้ที่เป็นการจดจำอย่างนี้ เรียกว่า การรู้แบบสัญญาความรู้ ความรู้แบบสัญญาความรู้นี้ ยกตัวอย่างเช่น เราเห็นรถยนต์ชนกัน ขณะเห็นรถยนต์ชนกัน เรียกว่า รู้แบบวิญญานรู้ ต่อมา เหตุการณ์ล่วงเลยไปแล้ว เรายังจำภาพรถยนต์ชนกันได้อยู่ ความรู้ที่เกิดจากความทรงจำเช่นนี้ แหละ เรียกว่า การรู้แบบสัญญาความรู้

ความรู้แบบปัญญาความรู้

ความรู้แบบปัญญาความรู้ หมายถึง ความรู้ตามความเป็นจริง หรือเป็นความรู้ที่ได้จากการคิดหาเหตุผล ความรู้แบบนี้ สามารถสรุปได้ 2 ประการ คือ

1. รู้คุณค่าของจริยธรรม
2. รู้ความจริงในสังขารธรรม

รู้คุณค่าของจริยธรรม

ความรู้คุณค่าของจริยธรรม หมายถึง ความรู้ค่านิยมของสังคมมนุษย์และสัตว์ทั่วไป ๆ

เช่น รู้ว่าประพัตติคนอย่างไร จึงจะเป็นคนดี ประพัตติคนอย่างไรจึงจะเป็นประโยชน์ต่อตัวเอง และคนอื่น และรู้ว่าประพัตติคนอย่างไรจึงเป็นคนชั่ว ประพัตติอย่างไรจึงทำความเดือดร้อนให้ตนเองและคนอื่น โดยสรุปก็คือ รู้คุณและรู้โทษของพฤติกรรม

รู้ความจริงในสังขารม

ความรู้ความจริงในสังขารม หมายถึง รู้ความเป็นจริงตามธรรมชาติ ธรรมชาติมีความจริงอย่างไร ก็รู้ความจริงอย่างนั้น เช่น รู้ว่าฝนเกิดจากไอน้ำที่ระเหยขึ้นไปจากโลก ความร้อนเป็นพลังให้เกิดลมต่าง ๆ มนุษย์เกิดจากการรวมตัวของธาตุ 4 ชีวิตเต็มไปด้วยความทุกข์ เป็นต้น ความรู้ดังกล่าวเป็นความรู้ตามความเป็นจริงตามธรรมชาติ

ความรู้แบบปัญญารู้เป็นความรู้ที่สูง และเป็นความรู้ที่ต้องอาศัยความรู้แบบวิญญูณรู้ และความรู้แบบสัญญาญรู้เป็นพื้นฐาน ยกตัวอย่างเช่น ไอแซก นิวตัน พบกฎแห่งการโน้มถ่วงได้ เพราะเห็นลูกแอปเปิลตกจากต้นลงสู่พื้นดิน ความรู้ช่วงนี้เป็นวิญญูณรู้ ต่อมา นิวตัน ก็จำได้ว่า ผลไม้ต้องหล่นลงสู่พื้นดินทุกชนิด ความรู้ช่วงนี้เป็นสัญญาญรู้ จากนั้น นิวตันก็เก็บความจำที่ผลไม้หล่นลงสู่พื้นมาหาเหตุผลว่า ทำไมมันต้องหล่นลงสู่พื้นด้วย จะหล่นลอยขึ้นฟ้าไม่ได้ หรือ นิวตันหาเหตุผลจนพบกฎแห่งการโน้มถ่วง ความรู้กฎแห่งการโน้มถ่วงเป็นความรู้แบบปัญญารู้ เพราะรู้ตามความเป็นจริง

2. การสร้างสมาธิจิตต่าง ๆ ของจิต

คำว่า จิต นอกจากแปลว่า รับรู้อารมณ์แล้ว ยังแปลว่า วิจิตรอีกด้วย ทั้งนี้ก็เพราะว่า จิต สร้างความเป็นอยู่ของสัตว์ให้วิจิตร เพราะเหตุทำให้สัตว์วิจิตรจึงได้นามว่า จิต จิตสามารถสร้างสมาธิจิตได้ 6 ประการ คือ

1. วิจิตรโดยการกระทำ
2. วิจิตรด้วยตัวเอง
3. วิจิตรในการสั่งสมกรรมและกิเลส
4. วิจิตรในการรักษาวิบากที่กรรมและกิเลสสั่งสมไว้
5. วิจิตรในการสั่งสมสันดานของตน
6. วิจิตรด้วยอารมณ์ต่าง ๆ

จิตที่วิจิตรด้วยการกระทำ

ความวิจิตรของจิตโดยการกระทำ ก็คือ จิตเป็นต้นเหตุให้เกิดความวิจิตรสวยงามของวัตถุทั้งหลายในโลก ตลอดจนถึงเป็นต้นเหตุให้เกิดความวิจิตรทางพฤติกรรมความวิจิตรพิสดารทางวัตถุ เช่น ประสาทหินนครวัด ทัชมาฮาล และความสวยงามของพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม เป็นต้น วัตถุดังกล่าวมานั้นวิจิตรสวยงามเพราะจิต หรือความคิดของมนุษย์ทั้งสิ้น ความวิจิตรทางพฤติกรรม เช่น การประพาศดีที่สุด การประพาศชั่วอย่างที่สุด และพฤติกรรมแปลกประหลาดน่าพิศวง น่าสยดสยองอื่นๆ

จิตที่วิจิตรด้วยตนเอง

ความวิจิตรด้วยตนเองของจิต ก็คือ ความที่จิตสามารถคิดไปได้ในเรื่องต่าง ๆ เช่น บางครั้งจิตก็คิดไปทางชั่ว บัดเดี๋ยวก็เปลี่ยนเป็นความคิดดีอีก บางครั้งจิตโชติช่วงด้วยระคะตันหา บางครั้งจิตรุนแรงเหี้ยมโหดด้วยกำลังความโกรธ บางครั้งจิตมีลักษณะฟุ้งซ่าน และบางครั้งจิตก็มีความสงบเยือกเย็น ความเป็นไปได้หลายหลากของจิตดังกล่าวมานี้ เป็นการแสดงว่าภาวะของจิตมีความวิจิตรพิสดารด้วย

จิตที่วิจิตรในการสั่งสมกรรมและกิเลส

ความวิจิตรในการสั่งสมกรรมและกิเลส หมายถึง กรรมและกิเลส ซึ่งเป็นต้นเหตุให้เกิดกรรม ได้ปรากฏแก่สัตว์ทั้งหลายอยู่เป็นประจำ ทั้งนี้เพราะกรรมนั้นได้สั่งสมไว้ในจิตในอดีตที่ผ่านมา พอได้โอกาสในปัจจุบัน กรรมนั้นก็จักปรากฏ ซึ่งเป็นความแปลกประหลาดในการที่จิตสั่งสมกรรมและกิเลสนั้นไว้ได้นานแสนนาน

จิตที่วิจิตรในการรักษาวิบากคือผลกรรม

ความวิจิตรในการรักษาวิบาก ก็คือ การที่จิตได้สร้างความคิดดี และความชั่วไว้ จิตนั้นเองจะได้รับผลของความคิดดี ความชื่อนั้น นับเป็นความมหัศจรรย์ของจิตที่ตนเองสร้างกรรม และตัวเองก็รักษาผลของกรรมไว้ตอบสนองตนเองในกาลต่อมา

จิตที่วิจิตรในการสั่งสมสันดานของตน

การสั่งสมสันดาน หมายถึง การที่จิตสั่งสมความชานาญจนคิดเป็นนิสัย ดังนั้นความ

วิจิตรในการสังสมสันดาน ก็คือ ความชำนาญในการกระทำอย่างใดอย่างหนึ่ง ได้อย่างคล่องแคล่วว่องไว ยกตัวอย่างเช่น การแสดงกายกรรมกวางเจาของจีน และการแสดงกายกรรมเปียงยาง เป็นต้น การที่คนเราสามารถแสดงกายกรรมได้อย่างโลดโผนนั้น เป็นเพราะฝึกหัดจิตและกายจนชำนาญ ความชำนาญดังกล่าวนี้เกิดจากจิตสังสมความชำนาญของตนเองไว้ การสังสมความชำนาญของจิตก็คือการฝึกบ่อย ๆ นั่นเอง

จิตที่วิจิตรด้วยอารมณ์ต่าง ๆ

ความวิจิตรด้วยอารมณ์ของจิต หมายถึงว่า จิตรับรู้อารมณ์หลากหลายอยู่ชั่ววนาตาปี เช่น ประเดี๋ยวเห็นสีแดง ประเดี๋ยวเห็นสีดำ ประเดี๋ยวได้ยินเสียงเพลง ประเดี๋ยวได้ยินคนด่ากัน ประเดี๋ยวได้กลิ่นหอม ประเดี๋ยวได้รสหวาน ประเดี๋ยวร้อน ประเดี๋ยวหนาว สลับเปลี่ยนเวียนวนอยู่ในอารมณ์ต่าง ๆ ทั้ง 6 เหล่านี้ วันแล้ววันเล่า ปีแล้วปีเล่า มิรู้หยุดหย่อนจนกว่าจะตายไปจากโลก

ตามธรรมชาติของจิต เมื่อพูดถึงลักษณะแล้ว จิตก็มีเพียงหนึ่งเดียว คือ การรู้อารมณ์ แต่ถ้าพูดถึงการรู้อารมณ์แล้ว จิตก็มีหลายหลาก เพราะจิตสามารถรู้อารมณ์ได้ต่าง ๆ กัน เช่น รู้จักฆ่า รู้จักเบียดเบียน รู้จักขโมย รู้จักโกหก รู้จักเมตตา รู้จักความดี เป็นต้น ความรู้หลายหลากของจิตเหล่านั้นสามารถสรุปลงเป็นอารมณ์ของจิตได้ 4 ประเภท คือ

1. จิตที่อยู่ในวังวนของกาม (กามาวจรจิต)
 2. จิตได้ฌาน (รูปาวจรจิต)
 3. จิตได้อรูปฌาน (อรูปาวจรจิต)
 4. จิตพ้นจากอารมณ์โลกีย์ (โลกุตตรจิต)
- โปรดดูผังแสดงการจำแนกจิตหน้าถัดไป

2.2 จิตที่อยู่ในวังวนของกาม (กามาวจรจิต)

จิตที่อยู่ในวังวนของกาม หมายถึง จิตมีความยินดีเพลิดเพลินในอารมณ์ 6 ชนิด คือ พอใจดูสิ่งสวย ๆ พอใจฟังเสียงเพราะ ๆ พอใจดมกลิ่นหอม ๆ พอใจลิ้มรสที่อร่อย พอใจสัมผัสที่ทางกายที่สบาย และพอใจคิดถึงในอารมณ์ที่ชวนฝัน จิตที่พอใจหรือติดใจในอารมณ์ 6 ชนิดนี้ เรียกว่า จิตที่อยู่ในวังวนของกาม

กามมีอยู่ 2 ชนิด คือ

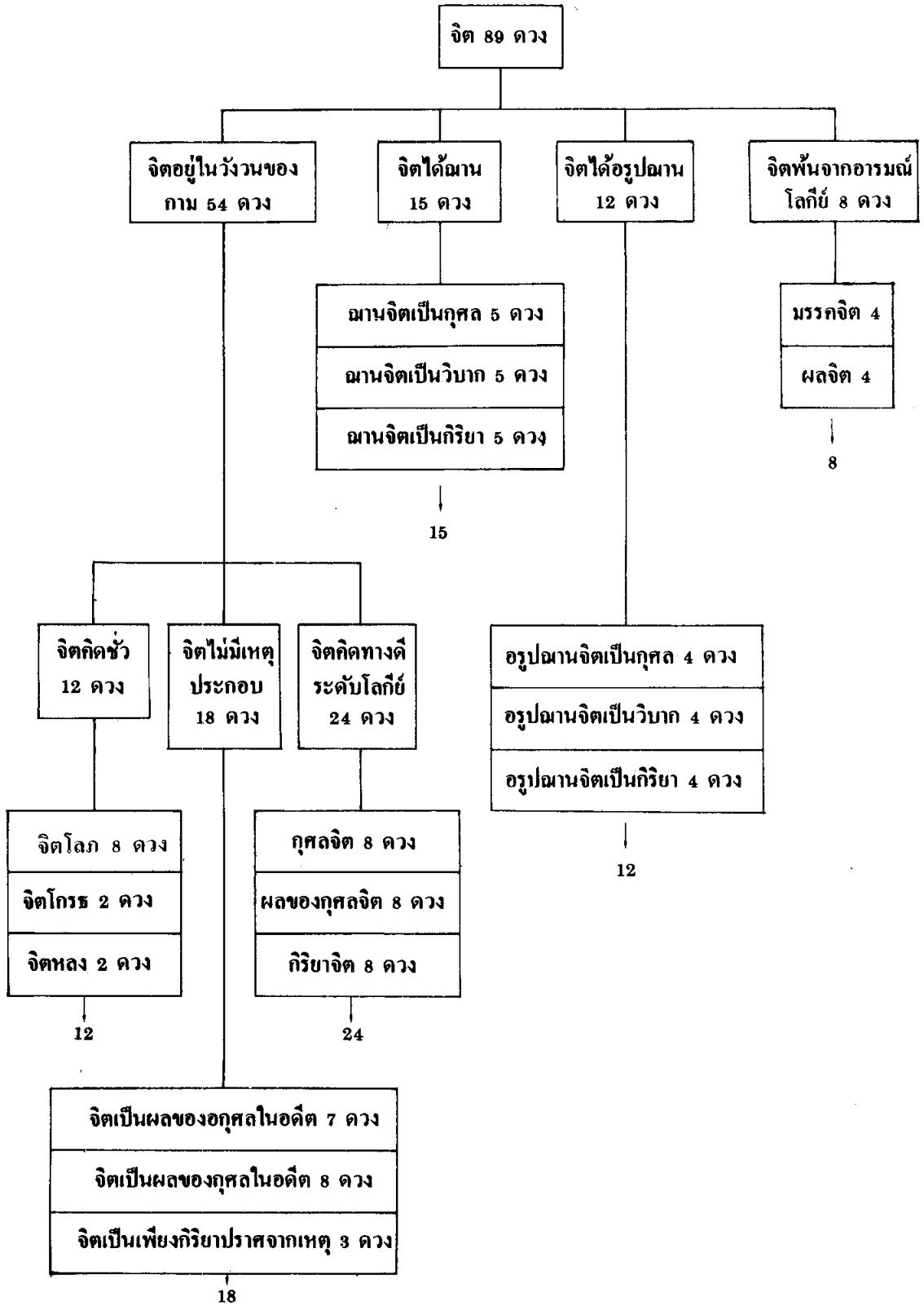
1. กิเลสกาม คือ ตัณหา รากะ ที่หมักหมมอยู่ในจิต
2. วัตถุกาม คือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส และอารมณ์ของจิต (ขัมมารมณ)

กามทั้ง 2 ชนิดนั้น เป็นตัวตรึงจิตของสัตว์¹ ให้อยินดีพอใจอยู่แต่ในเรื่องของความใคร่ และกามทั้ง 2 ชนิดนี้ต้องอาศัยซึ่งกันและกัน ในการที่จะผูกมัดจิตให้เกิดความเพลิดเพลินยินดี ถ้ามีแต่ตัณหารากะที่กรุ่นอยู่ในจิตอย่างเดียว ไม่มีรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัสทางกายแล้วจิตของสัตว์ก็ไม่สามารถบรรลุสมความประสงค์ในเรื่องของความใคร่ หรือบางครั้งตัณหาในอารมณ์ทั้ง 6 อาจจะมีโอกาสเกิดขึ้นได้น้อย เพราะไม่มีอารมณ์ทั้ง 6 มาช่วยให้เกิด ยกตัวอย่างเช่น คนที่อาศัยอยู่ในป่าซึ่งไม่มีรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัสทางกายที่น่ายินดีเลย มองดูรอบตัวมีแต่ต้นไม้ กับสัตว์ดิรัจฉานเท่านั้น เมื่อเป็นเช่นนี้ ความใคร่ในเพศตรงกันข้ามก็จะเกิดน้อยมาก หรือเมื่อเกิดขึ้นแล้วแต่เมื่อไม่มีเพศตรงกันข้ามซึ่งเป็นวัตถุกามเสียแล้ว ตัณหานั้นก็สงบไปเอง หรือในอารมณ์อื่น เช่น เสียงเป็นต้น ถ้าในป่าปราศจากเสียงเพลงเสียแล้ว ตัณหา คือ ความอยากฟังเสียงเพลงก็แทบจะไม่เกิดขึ้น ดังนั้น จึงกล่าวได้ว่าถ้ามีแต่ตัณหา รากะภายในแล้ว ไม่มีวัตถุ กามภายนอกที่น่ายินดี จิตก็ไม่บรรลุสมความประสงค์ในความใคร่ เมื่อจิตไม่สมประสงค์ในความใคร่ในอารมณ์ทั้ง 6 ตัณหา ในอารมณ์ทั้ง 6 ก็เกิดได้น้อย เป็นเพราะเหตุนี้ พระพุทธเจ้าจึง แนะนำผู้ที่ชำระจิตให้พ้นจากกิเลส ให้เข้าไปอยู่ในป่าซึ่งปราศจากอารมณ์ยั่วชวน

ในทำนองเดียวกัน ถ้าจิตไม่มีตัณหา รากะ แม้จะอยู่ท่ามกลางอารมณ์ทั้ง 6 ที่น่า ยินดีความใคร่ก็หาเกิดขึ้นได้ไม่ จิตดังกล่าวนี้หมายถึงจิตของพระอรหันต์ จิตของพระอรหันต์ ปราศจากตัณหารากะแล้ว ถึงแม้ท่านจะเห็นรูปสวย ๆ ได้ยินเสียงเพราะ ๆ เป็นต้น ความใคร่ ในรูป ในเสียง หาเกิดขึ้นแก่จิตของท่านไม่ ถ้าจะเปรียบก็เหมือนวิทยุที่เครื่องรับชำรุด แม้จะมีคลื่นเสียงส่งมาเสียงก็หาเกิดขึ้นในวิทยุไม่ จิตของพระอรหันต์จึงเปรียบเหมือนวิทยุที่ไม่มี เครื่องรับ ส่วนจิตของปุถุชนเปรียบเหมือนวิทยุที่มีเครื่องรับ คือ พอมีคลื่นเสียงส่งมาจากสถานี วิทยุ วิทยุก็จะเกิดเสียงทันที จิตปุถุชนพอกระทบกับอารมณ์ภายนอก คือรูปสวย ๆ เสียงเพราะ ๆ เป็นต้น ก็เกิดความใคร่ทันทีฉับนั้น

¹สัตว์ในที่นี้หมายถึง ทั้งมนุษย์และสัตว์ดิรัจฉาน ทั้งนี้เป็นเพราะว่ามนุษย์และสัตว์ดิรัจฉานมีจิตอยู่ในระดับเดียวกัน คือ กามาวจรจิต.

ผังแสดงการจำแนกจิต

จิตของสัตว์แม้จะตกอยู่ในอำนาจของความใคร่ หรือตกอยู่ในอำนาจของกามก็ตาม จิตนั้นก็สามารถทำได้ทั้งความดีและความชั่ว ดังเราจะเห็นตัวอย่างทั่วไปในหมู่มนุษย์ คือ มนุษย์สามารถทำได้ทั้งความดี และความชั่ว ดังนั้นจิตที่อยู่ในวังวนของกามจึงสามารถแยกออกไปได้ อีก 3 ประเภท คือ

1. จิตคิดทางชั่ว (อกุศลจิต)
2. จิตไม่มีเหตุประกอบ (อเหตุกจิต)
3. จิตคิดทางดีระดับโลกีย์ (กามาวจรกุศลจิต)

จิตทั้ง 3 ระดับเป็นจิตที่ยังตกอยู่ในอำนาจของความใคร่ แต่บางครั้งจิตไม่ถูกรอบงำจากความใคร่ก็อาจจะทำความดีบ้าง บางครั้งเมื่อถูกรอบงำด้วยความใคร่ที่มีกำลังก็จะคิดทางชั่วทำความชั่วได้ ความดีและความชื่อนั้นมีหลายหลากแล้วแต่เหตุของมัน เหตุอย่างนั้นทำให้ชั่วอย่างนั้น เหตุอย่างนี้ทำให้ชั่วยังนี้ เหตุอย่างนี้ทำให้ดีอย่างนั้นเหตุอย่างนั้นทำให้ดีอย่างนี้ ความวิจิตรพิสดารของจิตอย่างนี้เป็นไปได้อย่างไร เรามาค้นคว้าหาความวิจิตรของจิตทั้ง 3 ประเภท นี้กันต่อไป

1. จิตคิดทางชั่ว

จิตคิดทางชั่ว มีชื่อทางวิชาการว่า อกุศลจิต จิตประเภทนี้มักสร้างความเดือดร้อนให้ตนเองและคนอื่น ดังนั้นจึงจัดเป็นจิตคิดทางชั่ว ความคิดชั่วมีหลายอย่าง ความคิดชั่วบางอย่างเกิดจากความโลภ ความคิดชั่วบางอย่างเกิดจากความโกรธ ความคิดชั่วบางอย่างเกิดจากความหลง เพราะฉะนั้น เมื่อยึดเหตุแห่งความชั่วเป็นหลักแล้ว จิตคิดทางชั่วจึงแยกออกไปได้ อีก 3 ประเภท คือ

1. จิตที่ตกอยู่ในอำนาจของความโลภ 8 (โลภมูลจิต)
2. จิตที่ตกอยู่ในอำนาจของความโกรธ 2 (โทสมูลจิต)
3. จิตที่ตกอยู่ในอำนาจของความมมงาย 2 (โมหมูลจิต)

1. จิตที่ตกอยู่ในอำนาจของความโลภ 8 ดวง

จิตที่ตกอยู่ในอำนาจของความโลภ หรือจิตที่มีชื่อทางวิชาการว่า โลกมูลจิต เป็นจิตที่เกิดขึ้นโดยมีความโลภเป็นตัวนำ ความคิดทางชั่วที่มีความโลภเป็นตัวนำนี้สามารถคิดไปได้ 8 ประเภท คือ หมายความว่าคนเราสามารถคิดโลกได้ 8 ชนิด คือ

1. จิตโลกที่เกิดพร้อมด้วยความพอใจด้วย มีความเห็นผิดด้วย และเกิดขึ้นเองด้วย
2. จิตโลกที่เกิดด้วยความพอใจด้วย มีความเห็นผิดด้วย แต่มีคนชักชวนให้เกิด
3. จิตโลกที่เกิดพร้อมด้วยความพอใจ แต่ไม่มีความเห็นผิด และเกิดขึ้นเอง
4. จิตโลกที่เกิดพร้อมด้วยความพอใจ แต่ไม่มีความเห็นผิด และถูกชักชวนให้เกิด
5. จิตโลกที่เกิดพร้อมด้วยความรู้สึกเฉย ๆ ด้วย มีความเห็นผิดด้วย และเกิดขึ้นเองด้วย
6. จิตโลกที่เกิดพร้อมด้วยความรู้สึกเฉย ๆ ด้วย มีความเห็นผิดด้วย แต่ถูกชักชวนให้เกิด
7. จิตโลกที่เกิดด้วยความรู้สึกเฉย ๆ แต่ไม่มีความเห็นผิด และเกิดขึ้นเอง
8. จิตโลกที่เกิดด้วยความรู้สึกเฉย ๆ แต่ไม่มีความเห็นผิด และถูกชักชวนให้เกิด

จิตที่ตกอยู่ในอำนาจของความโลภ หรือเรียกสั้น ๆ ว่าจิตโลกทั้ง 8 ประเภทนั้น มีรายละเอียดดังนี้ คือ

จิตโลกดวงที่ 1 ประกอบด้วยธรรมที่ปรากฏ 3 ประการ คือ

1. ความรู้สึกยินดีพอใจ
2. มีความเห็นผิด
3. เกิดขึ้นเอง

ตัวอย่างจิตโลกดวงที่ 1

นาย ก. มีความเห็นผิดว่า การร่วมประเวณีกับภรรยาคนอื่นไม่บาป การขโมยไม่บาป แล้วมีความยินดีพอใจแอบร่วมประเวณีกับภรรยาคนอื่น ขโมยทรัพย์คนอื่นด้วยความคิดที่ตัวคิดขึ้นมาเอง จิตชั่วของนาย ก. นี้ เรียกว่า จิตโลกที่เกิดด้วยความพอใจ มีความเห็นผิด และเกิดขึ้นเอง

จิตโลกดวงที่ 2 ประกอบด้วยธรรมที่ปรากฏ 3 ประการ คือ

1. ความรู้สึกยินดีพอใจ
2. มีความเห็นผิด
3. ถูกชักชวนให้เกิด

ตัวอย่างจิตโลกดวงที่ 2

นาย ข. มีความเห็นผิดว่า การยักยอกเงินหลวงไม่บาป และไม่มีโทษแต่อย่างใด แต่นิสัยของนาย ข. เป็นคนคิดหน้าคิดหลังมีเหตุผล ไม่คิดที่จะยักยอกเงินหลวง แต่มาได้ฟังคำพูดจากภรรยาของตนว่า ครอบครัวเรายากจน ถ้ามีทางแม่เงินมาได้บ้างก็จะเป็นประโยชน์แก่ลูกของเรา นาย ข. ได้ฟังคำของภรรยาแล้วก็มีกำลังใจคิดยินดีที่จะยักยอกเงินหลวงที่อยู่ในการรับผิดชอบของตนมาเป็นประโยชน์แก่ตน จิตชั่วของนาย ข. นี้ เรียกว่า จิตโลกที่เกิดความพอใจ มีความเห็นผิด และเกิดขึ้นโดยการชักชวนของคนอื่น

จิตโลกดวงที่ 3 ประกอบด้วยธรรมที่ปรากฏ 3 ประการ คือ

1. ความรู้สึกยินดีพอใจ
2. ไม่มีความเห็นผิด
3. เกิดขึ้นเอง

ตัวอย่างจิตโลกดวงที่ 3

นาย ค. ไม่สนใจว่า การร่วมประเวณีกับภรรยาคนอื่นจะผิดหรือไม่ เขามีแต่ความยินดีว่าเรื่องอย่างเดียว แอบร่วมประเวณีกับภรรยาคนอื่น ยินดีสักทรมณ์ของคนอื่นด้วยความคิดที่เกิดขึ้นเอง คือมีจิตเข้มแข็ง โดยไม่มีใครมาชักชวน จิตชั่วของนาย ค. นี้ เรียกว่า จิตโลกที่เกิดพร้อมกับความยินดี ไม่มีความเห็นผิด และเกิดขึ้นเอง

จิตดวงที่ 4 ประกอบด้วยธรรมที่ปรากฏ 3 ประการ คือ

1. ความรู้สึกยินดีพอใจ
2. ไม่มีความเห็นผิด
3. ถูกชักชวนให้เกิด

ตัวอย่างจิตโลภดวงที่ 4

นาย ง. ไม่สนใจว่าการร่วมประเวณีกับภรรยาของคนอื่นจะผิดหรือถูก บาปหรือไม่ บาป แต่เขาเป็นคนมีเหตุผลไม่คิดทำอะไรที่ละเมิดสิทธิของคนอื่น ต่อมาเมื่อมีเพื่อน นาย ง. ว่า ภรรยาของคนนั้นมาให้ทำให้ทาง ทำให้ทำอะไรอยู่ได้เสียเชิงชายหมด นาย ง. ได้ฟังคำยุจากเพื่อน จึงเกิดความยินดี ว่าเรีง แอบร่วมประเวณีกับภรรยาของคนอื่น จิตชั่วของเขาดวงนี้ เรียกว่า จิตโลภที่เกิดด้วยความพอใจ ไม่มีความเห็นผิด และถูกชักชวนให้เกิด

จิตโลภดวงที่ 5 ประกอบด้วยกรรม 3 ประการ คือ

1. ความรู้สึกเฉยๆ
2. มีความเห็นผิด
3. เกิดขึ้นเอง

ตัวอย่างจิตโลภดวงที่ 5

ตัวอย่างจิตโลภดวงที่ 5 เหมือนกับตัวอย่างจิตโลภดวงที่ 1 มีต่างกันแต่เพียงว่า จิตโลภดวงที่ 1 มีความยินดี ว่าเรีงแอบร่วมประเวณีกับภรรยาคนอื่น ส่วนจิตโลภดวงที่ 5 นี้ กลายเป็นว่ามีความวางเฉยแอบร่วมประเวณีกับภรรยาคนอื่น นอกนั้นเหมือนกัน

จิตโลภดวงที่ 6 ประกอบด้วยกรรม 3 ประการ คือ

1. ความรู้สึกเฉยๆ
2. มีความเห็นผิด
3. ถูกชักชวนให้เกิด

ตัวอย่างจิตโลภดวงที่ 6

ตัวอย่างจิตโลภดวงที่ 6 เหมือนกับตัวอย่างจิตโลภดวงที่ 2 มีต่างกันแต่เพียงว่า จิตโลภดวงที่ 2 มีความยินดียกยอกเงินหลวง ส่วนจิตโลภดวงที่ 6 นี้ กลายเป็นว่ามีความวางเฉยยกยอกเงินของหลวง นอกนั้นเหมือนกันหมด

จิตโลกดวงที่ 7 ประกอบด้วยธรรม 3 ประการ คือ

1. ความรู้สึกเฉย ๆ
2. ไม่มีความเห็นผิด
3. เกิดขึ้นเอง

ตัวอย่างจิตโลกดวงที่ 7

ตัวอย่างจิตโลกดวงที่ 7 เหมือนกับตัวอย่างจิตโลกดวงที่ 3 มีต่างกันก็แต่เพียงว่า จิตโลกดวงที่ 3 ยินดีสักทรัพย์ของคนอื่น ส่วนจิตโลกดวงที่ 7 กลายเป็นว่าความวางเฉย สักทรัพย์ของคนอื่น นอกนั้นเหมือนกันหมด

จิตโลกดวงที่ 8 ประกอบด้วยธรรม 3 ประการ คือ

1. ความรู้สึกเฉย ๆ
2. ไม่มีความเห็นผิด
3. ถูกชักชวนให้เกิด

ตัวอย่างจิตโลกดวงที่ 8

ตัวอย่างจิตโลกดวงที่ 8 เหมือนกับตัวอย่างจิตโลกดวงที่ 4 มีต่างกันแต่เพียงว่า จิตโลกดวงที่ 4 มีความยินดี ว่าเรื่อง แอบร่วมประเวณีกับภรรยาของคนอื่น ส่วนจิตโลกดวงที่ 8 นี้ กลายเป็นว่า มีความวางเฉยแอบร่วมประเวณีกับภรรยาของคนอื่น นอกจากนั้นเหมือนกันทั้งหมด

สาเหตุแห่งความต่างกันขององค์ประกอบจิต

ตามที่กล่าวมาเราจะเห็นว่า จิตบางชนิดมีความยินดี บางชนิดมีความรู้สึกเฉยๆ บางชนิดประกอบด้วยความเห็นผิด บางชนิดไม่ประกอบด้วยความเห็นผิด ความแตกต่างดังกล่าวมานั้น ในคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะท่านระบุเหตุแห่งความแตกต่างกันไว้ดังต่อไปนี้

สาเหตุให้เกิดความโลภ

คนบางคนนิสัยมากไปด้วยความโลภ มีนิสัยชอบขอ เห็นสมบัติของคนอื่นแล้วอยากได้ ในคัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะกล่าวสาเหตุแห่งนิสัยมักโลภว่ามี 4 ประการ คือ

1. ปฏิสนธิมาด้วยกรรมที่มีความโลภเป็นบริวาร
2. จูติมาจากภพที่มีโลภะมาก
3. พบอารมณ์ดีอยู่เสมอ
4. ได้เห็นสิ่งที่ถูกใจ

สาเหตุให้เกิดความโลภพร้อมโสมนัส

คนบางคนมีนิสัยร่าเริงอยู่เสมอ ยิ้มง่าย หัวเราะง่าย โกรธคนยาก ฉะนั้นคนชนิดนี้เมื่อมีอารมณ์โลกเกิดขึ้น ความโสมนัสหรือความยินดีก็มักเกิดขึ้นพร้อมกัน ทั้งนี้เพราะเป็นปกติธรรมชาติของคนที่มีนิสัยร่าเริง สำหรับสาเหตุให้เกิดมีนิสัยร่าเริงหรือโสมนัส ท่านว่ามีเหตุ 4 ประการ คือ

1. ปฏิสนธิมาด้วยอารมณ์โสมนัส
2. ไม่มีความสุขุม (เส้นตื้น)
3. พบอารมณ์ดี
4. พันความวิบัติ 5 ประการ

ความวิบัติ 5 ประการ คือ

1. ความหายนะในหมู่ญาติ
2. ความหายนะทรัพย์สินสมบัติ
3. มีโรคเบียดเบียน
4. มีความเห็นผิด
5. ประพฤติผิดศีลธรรม

สาเหตุให้เกิดความโลภพร้อมด้วยความวางเฉย

คนบางคนมีนิสัยเฉยเมย ยิ้มยาก มีความสดชื่นน้อย ค่อนข้างโกรธคนง่าย เพราะอารมณ์วางเฉยอยู่ใกล้กับความโกรธ ฉะนั้นคนประเภทนี้เมื่อมีอารมณ์โลกเกิดขึ้น จึงมีความวางเฉยเป็นนิสัย ส่วนสาเหตุให้เกิดเป็นคนมีนิสัยวางเฉย มี 4 สาเหตุ คือ

1. ปฏิสนธิมาด้วยอารมณ์อุเบกขา (วางเฉย)
2. เป็นคนสุขุม (เส้นลึก)

3. ได้ประสบอารมณ์กลาง ๆ
4. ปราศจากความวิบัติ 5 ประการ
5. เป็นคนไข้

สาเหตุให้เกิดความเห็นผิด

คนบางคนมีความเห็นผิด มีนิสัยเอ็นดีคำสั่งสอนในศาสนา มีความเห็นว่าการเชื่อเรื่องบุญบาปในศาสนาเป็นเรื่องงมงาย สาเหตุให้เกิดเป็นคนมีนิสัยเช่นนี้ ท่านกล่าวว่ามี 5 สาเหตุ คือ

1. มีอหฺยาศัยเห็นผิด
2. สماعกับคนที่มีความเห็นผิด
3. เมินจากพระสัทธรรม (ไม่สนใจ)
4. ชอบตริกตรองเรื่องผิด ๆ
5. ไม่พิจารณาให้รอบคอบ

สาเหตุให้เกิดความเห็นถูกต้อง

คนบางคนมีอหฺยาศัยดี มีความคิดเห็นถูกต้องตามความเป็นจริง ปัจจัยที่ทำให้เป็นคนเช่นนี้ มีสาเหตุ 5 ประการ คือ

1. มีความเห็นถูกต้องเป็นอหฺยาศัยมาแต่อดีตชาติ
2. ไม่สมาคมกับคนเห็นผิด
3. สนใจพระสัทธรรม
4. ตรึกตรองในเรื่องถูกต้อง
5. มีนิสัยรอบคอบ

สาเหตุให้เกิดจิตเข้มแข็ง

คนบางคนมีนิสัยคล่องตัว มีความคิดริเริ่ม สามารถตัดสินใจในเรื่องต่าง ๆ ได้รวดเร็ว โดยไม่ต้องอาศัยคนอื่น ปัจจัยที่สร้างให้เป็นคนเช่นนี้ มีสาเหตุ 6 ประการ คือ

1. ปฏิสนธิด้วยจิตเข้มแข็ง
2. สุขกายสุขใจ
3. มีความอดทนต่อความลำบากต่าง ๆ จนเคยชิน
4. เห็นผลงานที่ลงมือทำไปแล้ว
5. มีความชำนาญงาน
6. ได้รับอากาศดีและอาหารดี เป็นต้น

สาเหตุให้เกิดจิตรวนเร

คนบางคนมีนิสัยไม่มั่นใจตัวเอง ไม่กล้าคิดไม่กล้าทำเรื่องต่าง ๆ ตัดสินใจช้าหรือบางครั้งตัดสินใจไม่ได้ ก็ฆ่าตัวตายเสียเพื่อหลีกเลี่ยงปัญหา ปัจจัยที่สร้างให้เป็นคนเช่นนี้มีสาเหตุ 6 ประการ คือ

1. ปฏิสนธิด้วยจิตอ่อนแอ
2. ไม่สุขกายไม่สุขใจ
3. ไม่มีความอดทนต่อความลำบากต่าง ๆ
4. ไม่เคยเห็นผลงานที่ทำมาแล้ว
5. ไม่ชำนาญงาน
6. ได้รับอากาศและอาหารไม่ดี เป็นต้น

ผลแห่งความโลภ

ท่านกล่าวไว้ว่าในยุคใดมนุษย์ส่วนมากมีความโลภมาก ในยุคนั้นมวลมนุษย์จะประสบกับความแร้นแค้น เครื่องอุปโภคและบริโภคจะมีราคาแพงขึ้นจนไม่น่าจะเป็นไปได้ คำทำนายของท่านโบราณจารย์ตรงกับหลักเศรษฐศาสตร์ของนักเศรษฐศาสตร์ในปัจจุบันที่ว่า สินค้าจะขึ้นราคาเมื่อความต้องการเพิ่มขึ้น

2. จิตที่ตกอยู่ในอำนาจของความโกรธ 2 ดวง

จิตที่ตกอยู่ในอำนาจของความโกรธ หรือจิตที่มีชื่อทางวิชาการว่าโทสมูลจิตเป็นจิต

ที่เกิดขึ้น โดยมีความโกรธเป็นตัวนำ ความคิดทางชั่วที่มีความโกรธเป็นตัวนำ สามารถเกิดได้
2 ประเภท

1. จิตมีทั้งความเสียใจและความโกรธซึ่งเกิดขึ้นเอง
2. จิตมีทั้งความเสียใจและความโกรธแต่ถูกกระตุ้นให้เกิด

จิตที่ตกอยู่ในอำนาจของความโกรธ หรือเรียกสั้น ๆ ว่า จิตโกรธ มีลักษณะที่ควร
ทราบดังต่อไปนี้

จิตโกรธดวงที่ 1 ประกอบด้วยสภาพธรรมที่ปรากฏ 3 ประการ คือ

1. ความรู้สึกเสียใจ
2. ความโกรธหรือความคับแค้น
3. จิตเข้มแข็งเกิดขึ้นเอง

ตัวอย่างจิตโกรธดวงที่ 1

นาย ก. เคยถูก นาย ข. กล่าวคำสบประมาท ทุกครั้งที่นาย ก. นึกถึงคำสบประมาท
ของ นาย ข. แล้ว ก็เกิดความโกรธ ความเคียดแค้นขึ้นมาทันที ในขณะที่เกิดความโกรธ ความ
เสียใจก็จะเกิดพร้อมมาด้วย จิตอย่างนี้เรียกว่า จิตมีทั้งความเสียใจและความโกรธ ซึ่งเกิดขึ้นเอง

จิตโกรธดวงที่ 2 ประกอบด้วยสภาพธรรมที่ปรากฏ 3 ประการ คือ

1. ความรู้สึกเสียใจ
2. ความโกรธหรือความคับแค้น
3. ถูกกระตุ้นให้เกิด

ตัวอย่างจิตโกรธดวงที่ 2

นาย ค. เห็น นาย จ. แอบมาเป็นชู้กับภรรยาของตน ทันทีที่เห็น นาย ค. ก็เกิดความ
โกรธเป็นพินเป็นไฟขึ้นมาทันที การเห็นภาพ นาย จ. เป็นชู้กับภรรยาตนนั้นเป็นภาพกระตุ้น
ให้ นาย ค. เกิดความโกรธ จิตโกรธอย่างนี้เรียกว่า จิตโกรธที่เกิดขึ้นเพราะถูกกระตุ้นหรือชักชวน
ให้เกิด

สาเหตุให้เกิดความโกรธ

ความโกรธมีสาเหตุให้เกิดอยู่ 5 ประการ คือ

1. มีนิสัยเป็นคนมักโกรธ
2. ไม่สุขุมรอบคอบ
3. มีการศึกษาเรื่องคุณธรรมน้อย
4. ประสบอารมณ์ไม่ดี
5. คำนึงถึงความอาฆาตในสัตว์และสิ่งต่าง ๆ

ผลที่เกิดจากจิตโกรธ

ท่านกล่าวว่าสมัยใดมนุษย์ส่วนใหญ่ มีสันดานมากไปด้วยความโกรธ แกร่งไปด้วยความอาฆาต สมัยนั้นมนุษย์จะประสบอันตรายจากอาวุธต่าง ๆ เป็นสาเหตุให้เกิดสงคราม คำกล่าวนี้เราจะเห็นจริงได้ ในเมืองไทยนี้เอง จากสถิติของกรมตำรวจที่เปิดเผยในเดือนกรกฎาคม 2525 ว่า คนไทยถูกฆ่าตายด้วยเจดีย์วันละ 32 คน เราจะพบว่าคนที่ถูกฆ่าตายส่วนมากตายเพราะความโกรธของผู้ฆ่าทั้งสิ้น

3. จิตที่ตกอยู่ในอำนาจของความมมงาย 2 ดวง

จิตที่ตกอยู่ในอำนาจของความมมงายหรือจิตที่มีชื่อทางวิชาการว่าโมหมูลจิต เป็นจิตที่เกิดขึ้นโดยมีความมมงาย หรือความหลงเป็นตัวนำ ความคิดชั่วที่มีความมมงายเป็นตัวนำ แบ่งออกได้ 2 ประเภท คือ

1. ความคิดสงสัย
2. ความคิดฟุ้งซ่าน

จิตที่ตกอยู่ในอำนาจของความมมงาย หรือเรียกสั้น ๆ ว่าจิตหลง มีลักษณะที่ควรทราบดังต่อไปนี้

จิตหลงดวงที่ 1 ประกอบด้วยสภาพธรรม 2 ประการ คือ

1. ความวางเฉย
2. ความสงสัย

อธิบายจิตหลงดวงที่ 1

ทุกครั้งที่คนเรามีความสงสัยอะไรก็ตาม โดยสภาพของจิตแล้วจิตจะมีความวางเฉย ไม่มีความยินดี หรือไม่มีความเสียใจในขณะที่เกิดความสงสัยในเรื่องต่าง ๆ ความสงสัยของคนเรามีอยู่ 2 ประการ คือ

1. ความสงสัยที่เป็นตัวการสกัดกั้นความดี
2. ความสงสัยในชื่อของสรรพสิ่งต่าง ๆ ที่ยังไม่รู้ และความสงสัยในวิชาความรู้ต่าง ๆ

ความสงสัยที่จัดเป็นโมหมูลจิต หรือจิตหลงนั้น ท่านหมายเอาความสงสัยที่เป็นตัวการสกัดกั้นความดี ความสงสัยประเภทนี้ หมายถึง ความสงสัย 8 ประการดังต่อไปนี้ คือ

1. มีความสงสัยเรื่องพระพุทธเจ้าว่ามีจริงหรือไม่
2. มีความสงสัยคำสอนของพระพุทธเจ้า
3. มีความสงสัยพระสงฆ์ว่าท่านบวชมีประโยชน์หรือไม่
4. สงสัยว่าศีล สมาธิ ปัญญา เป็นเรื่องจริงหรือเรื่องไร้สาระ
5. สงสัยว่าคนเราเคยเกิดมาแล้วหรือ
6. สงสัยว่าเราจะเกิดอีกหรือไม่ในชาติหน้า
7. สงสัยว่าอดีตชาติและชาติหน้ามีจริงหรือไม่
8. สงสัยว่าการเกิดของมนุษย์เกี่ยวกับบุญบาปด้วยหรือไม่

คนผู้สงสัยในเรื่องเหล่านี้จะไม่มีความมั่นใจในการสร้างความดี เช่น จะตักบาตรก็สงสัยว่าจะได้บุญจริงหรือไม่ เลย์ไม่ทำ จะรักษาศีลก็กลัวว่าจะทำตนให้ลำบากเปล่า เพราะสงสัยอยู่ว่าศีล สมาธิ และปัญญา เป็นเรื่องเหลวไหลหรือเปล่า เป็นต้น

สำหรับความสงสัยในชื่อสรรพสิ่งต่าง ๆ ที่ยังไม่รู้ และความสงสัยในวิชาการที่ศึกษาไม่จัดเป็นจิตหลง เพราะถ้าเพียงสงสัยในชื่อคนและชื่อสัตว์แล้ว จัดเป็นจิตหลงหรือจัดเป็นโมหมูลจิต ถ้าอย่างนั้นพระอรหันต์ก็ยังมีจิตหลง เพราะพระอรหันต์ไม่ใช่ท่านจะรู้จักชื่อคนทั้งหมดที่ท่านไม่รู้จักชื่อก็มี หรือบางที่ท่านต้องมีความสงสัยในเรื่องถนนหนทางว่าทางนี้ไปไหน ทางนั้นไปไหน เพราะฉะนั้นการที่ท่านไม่จัดความสงสัยประเภทที่ 2 เป็นโมหมูลจิต ก็มีเหตุผลสมควรแล้ว

จิตหลงดวงที่ 2 ประกอบด้วยสภาพธรรม 2 ประการ คือ

1. ความวางเฉย
2. ความคิดฟุ้งซ่าน

อธิบายจิตหลงดวงที่ 2

ทุกครั้งที่มีความคิดฟุ้งซ่าน จิตจะต้องมีความรู้สึกเฉยๆ พร้อมกับเลื่อนลอยไปในอารมณ์ต่าง ๆ จับอารมณ์นั้นทิ้งอารมณ์นี้ จับอารมณ์นี้ ทิ้งอารมณ์นั้น เรื่อยไป ความคิดฟุ้งซ่านในอารมณ์ต่าง ๆ ดังกล่าวมานี้ เรียกว่าจิตที่ตกอยู่ในอำนาจความหลง หรือความมกมาย

สาเหตุให้เกิดจิตหลง

คนที่มีลักษณะมกมาย อันเป็นลักษณะของจิตที่มีโมหะครอบงำนั้น ท่านว่ามีสาเหตุให้เกิดโมหะอยู่ 2 ประการ คือ

1. ไม่มีความคิดแบบคายนรอบคอบ
2. มีอหังการที่ยังมกมายที่ฝังอยู่ในสันดานมานาน

ผลที่เกิดจากจิตหลง

ความหลงเมื่อเกิดขึ้น ย่อมครอบงำจิตให้มกมาย ครอบงำจิตให้หลงเพลิดเพลिनในสิ่งเย้ายวนต่าง ๆ สมัยใดมนุษย์มีสันดานมากไปด้วยความหลง สมัยนั้นจะเกิดโรคภัยไข้เจ็บต่าง ๆ เบียดเบียนมนุษย์ โรคระบาดจะเกิดขึ้นทำลายชีวิตมนุษย์ล้มตายเป็นจำนวนมาก ความซอซี้เรา สามารถยกตัวอย่างได้ เช่น อหิวาตกโรคเกิดขึ้นในประเทศอินเดีย ประชาชนล้มตายเป็นจำนวนมาก สาเหตุให้คนล้มตายเป็นจำนวนมากก็เพราะประชาชนมกมายเชื่อว่าแม่น้ำคงคาศักดิ์สิทธิ์ พวกมันไปดื่มไปอาบโดยไม่เฉลียวใจว่าน้ำในแม่น้ำคงคาเป็นพาหะนำเชื้ออหิวาตกโรคมาให้

สรุปจิตคิดทางชั่ว

1. จิตคิดชั่ว เพราะความโลภ มี 8 ชนิด
2. จิตคิดชั่ว เพราะความโกรธ มี 2 ชนิด
3. จิตคิดชั่ว เพราะความหลง มี 2 ชนิด

จึงรวมเป็นจิตคิดทางชั่ว 12 ชนิด

2. จิตไม่มีเหตุประกอบ

จิตไม่มีเหตุประกอบ หรือจิตที่มีชื่อทางวิชาการว่า อเหตุกจิต เป็นจิตที่เกิดขึ้นเพราะผลของบุญบาปอย่างอื่น ๆ ในอดีตชาติตามมาให้ผล โดยปราศจากเหตุประกอบในปัจจุบัน ตามปกติจิตมีอยู่ 2 ประเภท คือ

1. จิตมีเหตุประกอบ
2. จิตไม่มีเหตุประกอบ

คำว่า เหตุ หมายถึง เหตุ 6 ชนิด คือ 1. ความโลภ 2. ความโกรธ 3. ความหลง 4. ความไม่โลภ 5. ความไม่โกรธ 6. ความไม่หลง

จิตดวงใดเกิดพร้อมกับความโลภ หรือความไม่โลภ หรือเกิดพร้อมกับความโกรธ หรือความไม่โกรธ เป็นต้น จิตนั้นเรียกว่า จิตมีเหตุประกอบ

จิตดวงใดเกิดขึ้นโดยปราศจากเหตุทั้ง 6 ประการนั้น จิตดวงนั้นเรียกว่า จิตไม่มีเหตุประกอบ จิตไม่มีเหตุ หมายถึง จิตประเภทหลังนี้ จิตประเภทนี้มีเฉพาะเหตุที่ทำให้จิตแต่ละดวงปรากฏ และเหตุที่ทำให้จิตแต่ละดวงปรากฏก็คือ อุบัติเหตุแห่งจิตซึ่งจะกล่าวในตอนต่อไป บุญในอดีตย่อมก่อให้เกิดจิตที่น่าปรารถนา บาปในอดีต ย่อมก่อให้เกิดจิตที่ไม่น่าปรารถนา จิตบางประเภทมิได้เกิดจากบุญและบาปในอดีต และไม่มีเหตุประกอบด้วย เป็นเพียงจิตที่ทำหน้าที่รับอารมณ์เท่านั้น ดังนั้นจิตไม่มีเหตุประกอบจึงแบ่งออกได้ 3 ประเภท คือ

1. จิตเป็นผลของอกุศล
2. จิตเป็นผลของกุศลที่ปราศจากเหตุ
3. จิตที่เป็นเพียงกิริยาที่ปราศจากเหตุ

1. จิตเป็นผลของอกุศล

กรรมฝ่ายชั่วที่ได้ทำไว้แล้วในอดีต จะคอยโอกาสให้ผล จิตที่เกิดขึ้นรับผลกรรมชั่วเหล่านั้น ท่านเรียกว่าจิตเป็นผลของอกุศล หรือมีชื่อทางวิชาการว่า อกุศลวิปากจิต จิตเป็นผลของอกุศลมีลักษณะการให้ผล 7 ประเภท

1. จิตรับรู้อารมณ์ทางตาที่ไม่น่าดู เช่น เห็นคนตาย เห็นคนฆ่ากัน เป็นต้น
2. จิตรับรู้อารมณ์ทางหูที่ไม่น่าฟัง เช่น ได้ยินเสียงคนด่ากันหรือได้ยินคนด่าเรา เป็นต้น
3. จิตรับรู้อารมณ์ทางจมูกที่ไม่น่าดม เช่น ได้กลิ่นเหม็นสุนัขเน่า เป็นต้น
4. จิตรับรู้อารมณ์ทางลิ้นที่ไม่น่าลิ้ม เช่น ได้รสขม ได้รสเผื่อน เป็นต้น
5. จิตรับรู้อารมณ์ทางกายที่ไม่น่าสัมผัส เช่น ถูกฟัน ถูกแทง เป็นต้น
6. จิตมีหน้าที่รับอารมณ์ไม่ดี ทั้ง 5 คือ รูป เสียง กลิ่น รส และสัมผัสทางกาย
7. จิตมีหน้าที่พิจารณาอารมณ์ไม่ดีทั้ง 5 ตามที่กล่าวข้างบน

การรับรู้อารมณ์ที่ไม่ดีทั้ง 7 ประการตามที่กล่าวมานั้น เป็นเพราะผลกรรมชั่วในอดีต ได้มีโอกาสให้ผล ชีวิตของคนทุกคนจะต้องได้รับสภาพเหล่านี้อยู่เป็นประจำตั้งแต่เกิดจนตาย จิตเป็นผลของอกุศลนั้นประกอบด้วยความรู้สึกหรือเวทนา 2 ประเภท คือ

1. ความรู้สึกเฉย ๆ (อุเบกขาเวทนา)
2. ความรู้สึกเจ็บ (ทุกข์เวทนา)

จิตที่รับรู้อารมณ์ทางตา หู จมูก ลิ้น จิตรับอารมณ์และจิตพิจารณาอารมณ์ หรือ จิตดวงที่ 1, 2, 3, 4, 6 และ 7 เป็นจิตที่ประกอบด้วยความรู้สึกเฉย ๆ ในขณะที่พบเหตุการณ์ไม่ดี ยกตัวอย่างเช่น เราเดินไปพบคนตาย ซึ่งถือว่าเป็นอกุศลวิบาก หรือผลของความชั่ว ความรู้สึกเฉย ๆ จะเริ่มมีตั้งแต่เห็นคนนอนจนรู้ชัดว่าเป็นคนตาย หลังจากนั้นอาจจะมี ความกลัวเกิดขึ้น ความกลัวที่เกิดขึ้นนั้นเป็นจิตที่ขึ้นสู่วิถีแล้ว ดังนั้นช่วงของความกลัวนี้จึงไม่จัดเป็นอกุศลวิบากจิตหรือไม่ใช่จิตเป็นผลของอกุศล แต่จัดเป็นจิตคิดทางชั่วตามที่กล่าวมาแล้วตอนต้น

ส่วนจิตที่รับรู้อารมณ์ทางกาย คือ จิตดวงที่ 5 เป็นจิตที่ประกอบด้วยความรู้สึกเจ็บปวด ที่เป็นอย่างนี้เพราะว่า เมื่อร่างกายหรือกายประสาทถูกของแข็ง หรือของร้อนย่อมจะเกิดความรู้สึกเจ็บหรือร้อนทันทีทันใด

เจตนาคิดทางชั่ว หรืออกุศลเจตนา เป็นเจตนาที่มีกำลังอ่อนเพราะประกอบด้วยความฟุ้งซ่าน ฉะนั้น เจตนาคิดทางชั่วหรืออกุศลกรรม หรืออกุศลเจตนา จึงให้ผลเฉพาะในจิตที่ไม่มีเหตุประกอบเท่านั้น ซึ่งเรียกชื่อทางวิชาการว่า อกุศลวิปากจิต ความหมายก็คือ จะเกิดเฉพาะในอเหตุจิตฝ่ายเดียว

2. จิตที่เป็นผลของกุศลที่ปราศจากเหตุ

กรรมฝ่ายดีที่ทำไว้ในอดีต จะคอยโอกาสให้ผล จิตที่เกิดขึ้นรับผลกรรมดีเหล่านั้น ท่านเรียกว่า จิตเป็นของกุศลที่ปราศจากเหตุ หรือที่มีชื่อทางวิชาการว่า อเหตุกกุศลวิปากจิต จิตเป็นผลของกุศลที่ปราศจากเหตุ มีลักษณะการให้ผล 8 ประเภท คือ

1. จิตรับรู้อารมณ์ทางตาที่น่าดู เช่น เห็นคนสวย ๆ เห็นเหตุการณ์ดี ๆ เป็นต้น
2. จิตรับรู้อารมณ์ทางหูที่น่าฟัง เช่น ได้ฟังเสียงเพลงไพเราะ ได้ฟังคำพูดที่หวานจับใจ เป็นต้น
3. จิตรับรู้อารมณ์ทางจมูกที่น่าดม เช่น ได้สัมผัสกลิ่นหอม เป็นต้น
4. จิตรับรู้อารมณ์ทางลิ้นที่น่าลิ้ม เช่น ได้รับรสที่ถูกใจ เป็นต้น
5. จิตรับรู้อารมณ์ทางกายที่น่าปรารถนา เช่น ได้รับความอบอุ่น เป็นต้น
6. จิตทำหน้าที่รับอารมณ์ที่ดีทั้ง 5 คือ รูป เสียง กลิ่น รส และสัมผัสทางกาย
7. จิตทำหน้าที่พิจารณาอารมณ์ที่ดีทั้ง 5 ตามที่กล่าวข้างบน
8. จิตทำหน้าที่พิจารณาอารมณ์ทั้ง 5 ที่ดีเลิศ

จิตเป็นผลของกุศลที่ปราศจากเหตุทั้ง 8 ประการนั้น มีความรู้สึกหรือเวทนาเกิดขึ้นพร้อมอยู่ 3 ประการ คือ

1. ความรู้สึกเฉย ๆ
2. ความรู้สึกเป็นสุข
3. ความรู้สึกโสมนัสยินดี

จิตรับรู้อารมณ์ดวงที่ 1, 2, 3, 4, 6 และ 7 ประกอบด้วยความรู้สึกเฉย ๆ หมายถึง ขณะที่รับอารมณ์ ตัวอย่างเช่น ชายหนุ่มพบสาวสวย ความรู้สึกเฉย ๆ มีเกิดตั้งแต่ชายหนุ่มเห็นรูปร่างคนเดินมาจนรู้ชัดว่าเป็นสาวสวย หลังจากรู้ว่าเป็นสาวสวยแล้ว อาจเกิดจิตคิดรักหญิงสาวนั้น จิตช่วงนี้ไม่จัดเป็นอเหตุกกุศลวิปากจิต หรือไม่จัดเป็นจิตที่เป็นผลของกุศลในอดีต แต่จัดเป็นจิตคิดทางชั่วตามที่กล่าวมาแล้ว เพราะเป็นจิตที่ขึ้นสู่วิถีแล้ว จิตที่ขึ้นวิถีคือจิตที่มีเหตุประกอบหรือหมายถึงจิตที่มีความโลภ ความโกรธเป็นต้นเกิดร่วมกับจิต

จิตรับรู้อารมณ์ทางกาย หรือจิตดวงที่ 5 เป็นจิตที่เกิดด้วยความสุข เพราะเมื่อกายประสาธได้สัมผัสที่ถูกใจย่อมเกิดความสุข จะเกิดความเฉย ๆ ไม่ได้ ตัวอย่างเช่น ขณะถูกความหนาวครอบงำ พอได้รับผ้าห่มก็จะเกิดความอบอุ่น เมื่อเกิดความอบอุ่นก็จะเกิดความสุข

สำหรับจิตดวงที่ 8 ทำหน้าที่อย่างเดียวกับจิตดวงที่ 7 แต่กลับมีเวหนต่างกัน คือ ดวงที่ 7 มีความรู้สึกเฉย ๆ แต่ดวงที่ 8 กลับเป็นโสมนัส ท่านกล่าวว่าจิตที่พิจารณาอารมณ์ฝ่ายกุศลวิปากมี 2 คือ อารมณ์ดีธรรมดากับอารมณ์ดีเลิศ ถ้าพบอารมณ์ดีธรรมดา จิตจะมีความรู้สึกเฉย ๆ แต่ถ้าพบอารมณ์ดีเลิศจิตจะมีความยินดี สมมติจะถามว่า ทำไมจิตเป็นผลของอกุศล จึงมี 7 จะมี 8 โดยเพิ่มจิตทำหน้าที่พิจารณาอารมณ์ชั่วที่สุด แล้วกำหนดให้มีความรู้สึกโสมนัส คู่กับจิตพิจารณาอารมณ์ดีเลิศ ซึ่งมีความรู้สึกโสมนัสได้หรือไม่ ขอตอบว่าไม่ได้ เพราะเหตุว่าจิตที่เป็นโสมนัสจะต้องเป็นโทสมูลจิต หรือจิตที่ตกอยู่ในอำนาจของความโกรธ ความจริงจิตที่ตกอยู่ใต้อำนาจของความโกรธเป็นจิตคิดทางชั่ว และเป็นจิตที่มีเหตุ คือ โทสประกอบ ส่วนจิตที่พิจารณาอารมณ์ไม่ดี เป็นจิตไม่มีเหตุประกอบ ดังนั้น โสมนัสจึงเกิดในจิตที่ปราศจากเหตุไม่ได้ เมื่อโสมนัสเกิดในจิตที่ปราศจากเหตุไม่ได้แล้ว การที่จะเพิ่มจิตพิจารณาอารมณ์ไม่ดี ซึ่งมีอารมณ์เป็นโสมนัส เป็นดวงที่ 8 จึงเป็นไปได้

กุศลเจตนา หรือกุศลกรรม เป็นกรรมที่มีกำลังแรงกว่าอกุศลเจตนา ดังนั้นกุศลกรรมจึงให้ผลในจิตทั้ง 2 ประเภท คือ จิตที่มีเหตุประกอบ และจิตที่ไม่มีเหตุประกอบ สำหรับกุศลกรรมที่กำลังกล่าวถึงอยู่นี้ เป็นกุศลกรรมที่ให้ผลในจิตที่ไม่มีเหตุประกอบ มิได้พูดถึงกุศลที่ให้ผลในจิตที่มีเหตุประกอบ ดังนั้น จิตที่รับผลของกุศลชนิดนี้จึงเรียกว่า จิตเป็นผลของกุศลที่ปราศจากเหตุ หรือเรียกชื่อทางวิชาการว่าเหตุกกุศลวิปากจิต

3. จิตที่เป็นเพียงกิริยาที่ปราศจากเหตุ

จิตที่เป็นเพียงกิริยาที่ปราศจากเหตุ หรือจิตที่มีชื่อทางวิชาการว่าเหตุกิริยาจิต คำว่าเหตุกิริยาจิต หมายถึง จิตที่เกิดขึ้นเพื่อทำหน้าที่ มิใช่เป็นจิตที่เกิดพร้อมกับเหตุบุญเหตุบาป และมิใช่จิตที่เกิดเพราะวิปากตามที่กล่าวมาข้างบน จิตที่เป็นเพียงกิริยาที่ปราศจากเหตุ มี 3 ประเภท คือ

1. จิตทำหน้าที่รับอารมณ์ที่มากกระทบทางทวาร 5 คือ ทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย เป็นจิตที่เปรียบเหมือนนายทหารยามที่เฝ้าประตูพระราชวังซึ่งคอยเปิดประตูให้แขกเข้าไปในพระราชวัง

2. จิตที่ทำหน้าที่ตัดสินอารมณ์ทั้ง 5 ที่ผ่านมาจากจิตที่ทำหน้าที่รับอารมณ์ และทำหน้าที่พิจารณาอารมณ์ที่มากกระทบทางใจ การตัดสินอารมณ์ของจิตดวงนี้ก็คือ รู้ชัดคนที่ตาเห็นนี้สวย เสียงที่ฟังนี้ไม่เพราะเป็นต้น การทำหน้าที่พิจารณาอารมณ์ที่มากกระทบทางใจก็คือ นำเอาเรื่องหรือเหตุการณ์ที่ตนเคยพบมาทางทวารทั้ง 6 นั้น มานึกคิดทบทวน

3. จิตที่เกิดการยึดของพระอรหันต์ ตามธรรมดาพระอรหันต์เมื่อเห็นสัตว์โลกได้รับความทุกข์ตามคติโลก ท่านจะยึดโดยคิดว่าท่านพ้นจากสภาพนั้นมาได้แล้ว

จิตที่เป็นเพียงกิริยาที่ปราศจากเหตุนี้ มีความรู้สึก (เวทนา) 2 ชนิด คือ ความรู้สึกเฉย ๆ และความรู้สึกยินดี จิตที่เป็นเพียงกิริยาปราศจากเหตุดวงที่ 1 และดวงที่ 2 มีความรู้สึกเฉย ๆ ส่วนดวงที่ 3 มีความรู้สึกยินดี คือ มีโสมนัส

กิริยาจิตเกิดได้ในจิตที่มีเหตุประกอบและไม่มีเหตุประกอบ สำหรับกิริยา 3 ดวงนี้เกิดเฉพาะในจิตที่ไม่มีเหตุประกอบ ดังนั้น ท่านจึงใช้คำว่าจิตที่เป็นเพียงกิริยาที่ปราศจากเหตุ

อุปัตติเหตุแห่งจิต

อุปัตติเหตุแห่งจิต หมายถึง สาเหตุให้เกิดความรู้ หรือเกิดจิตไม่มีเหตุประกอบ (อเหตุกจิต) นั้น มีสาเหตุดังต่อไปนี้

เหตุให้เกิดความรู้ทางตา มี 4 สาเหตุ คือ

1. มีประสาทตาดี
2. มีภาพมาปรากฏ
3. มีแสงสว่าง
4. มีความตั้งใจดู

เหตุให้เกิดความรู้ทางหู มี 4 สาเหตุ คือ

1. มีประสาทหูดี
2. มีเสียง
3. มีอากาศ
4. มีความตั้งใจฟัง

เหตุให้เกิดความรู้ทางจมูก มี 4 สาเหตุ คือ

1. มีจมูกดี
2. มีกลิ่น
3. มีลม
4. มีความตั้งใจจะดม

เหตุให้เกิดความรู้ทางลิ้น มี 4 สาเหตุ คือ

1. มีประสาทลิ้นดี
2. มีรส
3. มีธาตุน้ำ
4. มีความตั้งใจจะลิ้มรส

เหตุให้เกิดความรู้ทางกาย มี 4 สาเหตุ คือ

1. มีกายประสาทดี
2. มีความเย็น ร้อน อ่อน แข็ง หย่อน ตึง
3. มีความแข็ง
4. มีความตั้งใจจะสัมผัส

เหตุให้เกิดมโนธาตุ 3 มี 4 สาเหตุ คือ

1. ประสาททั้ง 5
2. มีอารมณ์กระทบประสาททั้ง 5 ใดๆอย่างหนึ่ง
3. มีหัวใจเป็นที่อาศัยเกิดของจิต
4. มีความตั้งใจ

มโนธาตุทั้ง 3 ก็คือ จิตพิจารณาอารมณ์ทางทวาร 5 หนึ่งดวง และจิตทำหน้าที่รับ
อารมณ์ทั้งฝ่ายดีและฝ่ายชั่ว 2 ดวง จึงรวมเป็น มโนธาตุ 3 มโนธาตุมีหน้าที่รับรู้อารมณ์ที่มา

กระทบทางทวารทั้ง 5 ขณะแรกรับ

เหตุให้เกิดมโนวิญญาณธาตุ มี 4 สาเหตุ คือ

1. มีทวารทั้ง 6 คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ
2. มีอารมณ์ทั้ง 6 คือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัสและอารมณ์
3. มีเนื้อหัวใจ
4. มีความตั้งใจ

มโนวิญญาณธาตุ เป็นจิตที่รู้อารมณ์ได้มากที่สุด เพราะรับอารมณ์มาจากปัญจวิญญาณธาตุ 5 และมโนธาตุ 3 โดยสรุปได้แก่จิต 76 ดวง เว้นจิตที่รู้อารมณ์ทางทวาร 5 ทั้งฝ่ายดีและฝ่ายชั่ว 10 ดวง และมโนธาตุ 3 ดวง

สรุปจิตไม่มีเหตุประกอบ

1. จิตที่เป็นผลของอกุศล มี 7 ประเภท
2. จิตที่เป็นผลของกุศลที่ปราศจากเหตุมี 8 ประเภท
3. จิตที่เป็นเพียงกิริยาที่ปราศจากเหตุมี 3 ประเภท

รวมเป็นจิตไม่มีเหตุประกอบ 18 ประเภท

จิตคิดทางชั่ว 12 ประเภท และจิตไม่มีเหตุประกอบ 18 ประเภท ท่านเรียกว่า อโสมณจิต แปลว่า จิตมีลักษณะตรงกันข้ามกับโสมณจิต ซึ่งเราจะได้ศึกษาสภาวะของโสมณจิตกันต่อไป ดังนั้น อโสมณจิตจึงมีทั้งหมด 30 ประเภท

3. จิตคิดทางดีระดับโลกีย์

มนุษย์เราแม้จะมีหมกมุ่นในเรื่องการเสพกามก็จริง แต่บางครั้งบางคราวอาจจะมีความคิดทางดีได้บ้าง ตัวอย่างเช่น ความเป็นอยู่ของมนุษย์เราในโลกส่วนใหญ่ตกอยู่ในอำนาจของความโลภ ความโกรธและความหลง แต่ก็ปรากฏว่าในหมู่มนุษย์เรานั้นเอง บางคนก็บริจาคทานได้บางคนรักษาศีลได้ และบางคนทำจิตให้สงบได้ การทำความดีดังกล่าวแสดงถึงว่าจิตที่เสพกามนั้น สามารถสร้างความคิดระดับโลกีย์ได้ มิใช่สร้างเฉพาะความชั่วได้อย่างเดียว ความคิดระดับโลกีย์นั้นในอภิธรรมมัตถสังคหะ ท่านจำแนกออกเป็น 3 ประเภท

1. กุศลจิต (มหากุศลจิต)
2. ผลของกุศลจิต (มหาวิบากจิต)
3. กิริยาจิต (มหากิริยาจิต)

จิตคิดทางดีระดับโลกีย์ทั้ง 3 ระดับนั้นมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

1. กุศลจิต

กุศลจิต แปลว่า ความคิดทางดีของจิตที่อยู่ในวิงวนของกามจิตประเภทนี้มีชื่อทางวิชาการว่า มหากุศลจิต แปลว่า จิตเป็นกุศลใหญ่ ลักษณะของจิตประเภทนี้สามารถเกิดได้ 8 ประเภท คือ

1. จิตที่เกิดความคิดทางดีมีปัญหาพร้อมกับมีความยินดี
2. จิตที่ถูกกระตุ้นให้เกิดความคิดทางดีมีปัญหาพร้อมกับมีความยินดี
3. จิตที่เกิดความคิดทางดีโดยไม่มีปัญหาไตร่ตรองพร้อมกับมีความยินดี
4. จิตที่ถูกกระตุ้นให้เกิดความคิดทางดี โดยไม่มีปัญหาไตร่ตรองพร้อมกับมีความยินดี
5. จิตที่เกิดความคิดทางดีมีปัญหาพร้อมกับมีความรู้สึกเฉยๆ
6. จิตที่ถูกกระตุ้นให้เกิดความคิดทางดีมีปัญหาพร้อมกับมีความรู้สึกเฉยๆ
7. จิตที่เกิดความคิดทางดีโดยไม่มีปัญหาไตร่ตรอง พร้อมกับมีความรู้สึกเฉย ๆ
8. จิตที่ถูกกระตุ้นให้เกิดความคิดทางดี โดยไม่มีปัญหาไตร่ตรอง พร้อมกับมีความรู้สึกเฉย ๆ

กุศลจิตทั้ง 8 ประเภทนั้นมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

กุศลจิตดวงที่ 1 ประกอบด้วยธรรมที่ปรากฏ 3 ประการ คือ

1. ความรู้สึกยินดีพอใจ
2. มีปัญหา
3. เกิดขึ้นเอง

ตัวอย่างกุศลจิตดวงที่ 1

คนบางคนมีนิสัยร่ำรวยมีความคิดริเริ่มอยู่เสมอ เขาเห็นคนขอทานแล้วมีความสงสาร กลัวขอทานจะหิวโหยจึงบริจาคเงินให้ขอทาน เห็นพระท่านบิณฑบาตก็กังวลว่า ท่านอาจจะไม่ได้อาหารเลย เพราะกลัวท่านจะหิวจึงทำอาหารใส่บาตรเสมอ ๆ ในขณะที่บริจาคเงินก็ดี ในขณะที่ใส่บาตรก็ดี มีจิตยินดีร่ำรวยที่ได้ช่วยคนหิวโหย จิตอย่างนี้ เรียกว่า จิตที่เกิดความคิดทางดีมีเหตุผลพร้อมกับมีความยินดี

กุศลจิตดวงที่ 2 ประกอบด้วยธรรมที่ปรากฏ 3 ประการ คือ

1. ความรู้สึกยินดี
2. มีปัญญา
3. ถูกกระตุ้นให้เกิด

ตัวอย่างกุศลจิตดวงที่ 2

คนบางคนมีนิสัยร่ำรวย แต่ไม่ค่อยจะมีความคิดริเริ่ม เขาเห็นคนขอทานก็ดี เห็นพระเดินบิณฑบาตก็ดี ไม่เคยคิดจะให้ทาน ต่อมาได้ยินเพื่อนพูดชักจูงว่า คนขอทานคนนั้นน่าสงสาร ตาบอด ทำมาหากินไม่ได้ ถ้าไม่มีคนเมตตาคงจะหิว เมื่อเขาได้ยินเพื่อนพูดดังนั้นก็นึกได้ และเกิดความสงสารจึงให้ทาน เพื่อหวังจะให้เขาหายหิว ขณะที่ให้ทานนั้นก็มีความยินดีที่ได้ช่วยคนตกยาก จิตอย่างนี้เรียกว่า จิตที่ถูกกระตุ้นให้เกิดความคิดทางดีมีเหตุผล พร้อมกับมีความยินดี

กุศลจิตดวงที่ 3 ประกอบด้วยธรรมที่ปรากฏ 3 ประการ คือ

1. ความรู้สึกยินดี
2. ปราศจากปัญญา
3. เกิดขึ้นเอง

ตัวอย่างกุศลจิตดวงที่ 3

คนบางคนมีนิสัยร่ำรวย และเป็นคนมีความคิดริเริ่มอยู่เสมอ เขาเคยได้ฟังมาว่าคนที่

รักษาศีล ตายแล้วจะได้ไปเกิดบนสวรรค์ ต่อมาเขาคิดอยากจะไปเกิดบนสวรรค์ จึงเริ่มการรักษาศีล 5 ขณะที่รักษาศีลก็มีความยินดีที่เราเป็นคนมีศีล จิตอย่างนี้เรียกว่า จิตที่เกิดความคิดทางดีโดยไม่มีปัญญาไตร่ตรอง พร้อมกับมีความยินดี

กุศลจิตดวงที่ 4 ประกอบด้วยธรรมที่ปรากฏ 3 ประการ คือ

1. ความรู้สึกยินดี
2. ปราศจากปัญญา
3. ถูกกระตุ้นให้เกิด

ตัวอย่างกุศลจิตดวงที่ 4

คนบางคนมีนิสัยร่าเริง แต่ไม่ค่อยจะมีความคิดริเริ่ม เขาได้ฟังเพื่อนมาพูดชักชวนว่า อายุเราก็มากแล้ว ความดียังไม่ได้ทำไว้เลย ตายไปอาจจะตกนรก ควรรักษาศีลเสียบ้าง เผื่อว่าตายไปแล้วจะได้ไปเกิดบนสวรรค์ เขานึกเห็นความจริงตามที่เพื่อนพูด จึงเริ่มการรักษาศีล 5 ศีล 8 เพื่อจะได้ไปเกิดบนสวรรค์ ขณะรักษาศีลก็มีจิตยินดีว่าตนเป็นคนมีศีล จิตอย่างนี้ท่านเรียกว่า จิตที่ถูกกระตุ้นให้เกิดความคิดทางดี โดยไม่มีปัญญาไตร่ตรองพร้อมกับมีความยินดี

กุศลจิตดวงที่ 5 ประกอบด้วยธรรมที่ปรากฏ 3 ประการ คือ

1. ความรู้สึกเฉย ๆ
2. มีปัญญา
3. เกิดขึ้นเอง

คนบางคนมีนิสัยสุขุม ยิ้มยาก เป็นคนมีความคิดริเริ่ม เขามีความคิดว่าสังคมมนุษย์ เต็มด้วยคนอยู่ทุกวันนี้ก็เพราะแต่ละคนไม่รักษาศีล ดูถูกศีล เขาหวังจะให้ตนเองและสังคมสงบสุขจึงเริ่มการรักษาศีล 5 ศีล 8 ขณะรักษาศีลก็มีจิตเฉย ๆ เพราะเป็นคนมีจิตลุ่มลึก จิตอย่างนี้เรียกว่าจิตที่เกิดความคิดทางดีมีเหตุผล พร้อมกับมีความรู้สึกเฉย ๆ

กุศลจิตดวงที่ 6 ประกอบด้วยธรรมที่ปรากฏ 3 ประการ คือ

1. ความรู้สึกเฉย ๆ

2. มีปัญญา
3. ถูกกระตุ้นให้เกิด

ตัวอย่างกุศลจิตดวงที่ 6

คนบางคนมีอัธยาศัยสุขุม เป็นคนขี้มียาก แต่เป็นคนไม่ค่อยจะมีความคิดริเริ่ม เขาได้ฟังคำกระตุ้นเตือนจากพระเจ้า ความเดือดร้อนต่าง ๆ ล้วนเกิดขึ้นจากการที่คนแต่ละคนไม่รักษาศีล มีจิตริษยาต่อกันทำลายร้างกัน เมื่อเขาฟังแล้วก็เห็นจริงตามนั้น จากนั้นเขาก็เริ่มรักษาศีล 5 ศีล 8 เพื่อให้ตนเองและคนอื่นได้รับความสุข ขณะที่เขารักษาศีล เขาก็มีความรู้สึกเฉย ๆ เพราะเป็นคนมีอัธยาศัยสุขุมดังกล่าวแล้ว จิตอย่างนี้เรียกว่า จิตที่ถูกกระตุ้นให้เกิดความคิดทางดีมีเหตุผลพร้อมกับความรู้สึกเฉย ๆ

กุศลจิตดวงที่ 7 ประกอบด้วยธรรมที่ปรากฏ 3 ประการ คือ

1. ความรู้สึกเฉย ๆ
2. ปราศจากปัญญา
3. เกิดขึ้นเอง

ตัวอย่างกุศลจิตดวงที่ 7

คนบางคนมีอัธยาศัยสุขุม เป็นคนขี้มียาก แต่เป็นคนมีความคิดริเริ่ม เขาคิดว่าคนที่รับราชการจะเจริญก้าวหน้ามีชื่อเสียงปรากฏจะต้องรับราชการอย่างซื่อสัตย์สุจริต จากนั้นเขาก็เริ่มรับราชการโดยซื่อสัตย์สุจริต ขณะที่เขารับราชการด้วยความซื่อสัตย์สุจริตนั้นเขารู้สึกเฉย ๆ จิตของบุคคลชนิดนี้ ท่านเรียกว่าจิตที่เกิดความคิดทางดีโดยไม่มีปัญญาไตร่ตรองพร้อมกับความรู้สึกเฉย ๆ

กุศลจิตดวงที่ 8 ประกอบด้วยธรรมที่ปรากฏ 3 ประการ คือ

1. ความรู้สึกเฉย ๆ
2. ปราศจากปัญญา
3. ถูกกระตุ้นให้เกิด

ตัวอย่างกุศลจิตดวงที่ 8

คนบางคนมีอัธยาศัยสุขุม เยือกเย็น มีท่าทีเคร่งขรึม และเป็นคนไม่ค่อยจะมีความคิดริเริ่ม เขาเห็นเพื่อนที่รับราชการด้วยกันได้รับคำสรรเสริญจากเจ้านายอยู่เนือง ๆ ทั้งนี้เพราะเพื่อนของเขาทำงานด้วยความซื่อสัตย์สุจริต เขาอยากจะได้รับคำสรรเสริญบ้าง จึงเริ่มเป็นคนทำงานอย่างจริงจังซื่อสัตย์สุจริต ขณะที่ทำงานอย่างซื่อสัตย์สุจริตก็มีความรู้สึกเฉย ๆ เพราะเป็นคนมีท่าทีเคร่งขรึมดังกล่าวแล้ว จิตอย่างนี้เรียกว่าจิตที่ถูกกระตุ้นให้เกิดความคิดทางดีโดยไม่มีปัญญาไตร่ตรอง พร้อมกับความรู้สึกเฉย ๆ

กุศลจิตระดับโลกีย์ทั้ง 8 นี้ เรียกว่า กุศลจิต เหตุที่เรียกว่ากุศลจิต เพราะมีผลที่จะให้แก่ตัวผู้นั้นต่อไป ซึ่งจะได้กล่าวต่อไป

2. ผลของกุศลจิต

ผลของกุศลจิต ก็คือ ผลที่เกิดจากกุศลจิต 8 ประเภทตามที่กล่าวมาแล้วนั่นเอง ผลของกุศลจิตมีชื่อทางวิชาการว่า มหาวิบากจิต ตามธรรมดาคนเราเมื่อจิตเป็นกุศลหรืออกุศล กุศลหรืออกุศลนั้นจะเกิดวิบากหรือเกิดผลแก่ผู้เป็นเจ้าของความคิด ถ้าทำความชั่วจากความคิดทางชั่ว 12 ประเภท (อกุศลจิต 12) วิบากของจิตคิดทางชั่ว 12 นั้น จะให้ผลเป็นทุกข์ ถ้าทำความดีจากความคิดทางดีระดับโลกีย์ (มหากุศลจิต 8) วิบากของจิตคิดทางดี 8 ประเภทนั้น จะให้ผลเป็นสุข ในที่นี้จะกล่าวถึงผลของกุศลจิต 8 ประเภท กุศลจิต 8 ประเภท เป็นเหตุให้เกิดผล 8 ประการ และผลที่ได้ย่อมจะเหมือนกับเหตุคือกุศลจิต เช่น คนที่มีจิตคิดกุศล ประกอบด้วยความยินดี มีปัญญา และเกิดขึ้นเอง ผลของกุศลจิตก็จะเป็นผลที่ประกอบด้วยความยินดี มีปัญญาและเกิดขึ้นเองเหมือนกัน ดังนั้น ผลของกุศลจิตมี 8 เหมือนกุศลจิต

การให้ผลของกุศลจิต จะให้ผล 2 ระยะ คือ

1. ให้ผลขณะเกิด (ปฏิสนธิ)
2. ให้ผลหลังจากเกิดมาแล้วจนถึงสิ้นชีวิต (ปรัตติกาล)

ให้ผลขณะเกิด

กุศลจิต 8 ประเภท ให้ผลได้ 2 ชนิด คือ

1. ให้ผลเป็นจิตเป็นผลของกุศลที่ปราศจากเหตุ (อเหตุกกุศลวิบากจิต 8)
2. ให้ผลเป็นจิตที่มีเหตุประกอบ (สเหตุกกุศลวิบากจิต 8)

หรือพูดง่าย ๆ ว่ากุศลจิต 8 นี้ ก่อให้เกิดจิตที่เป็นผลของกุศลที่ปราศจากเหตุ 8 และ ก่อให้เกิดผลของกุศลจิต 8 หรือก่อให้เกิดมหาวิบากจิต 8 นั้นเอง

จิตที่เป็นผลของกุศลที่ปราศจากเหตุประเภทที่ 7 คือ จิตทำหน้าที่พิจารณาอารมณ์ที่ดีทั้ง 5 จะให้เกิดปฏิสนธิเป็นมนุษย์และเทวดาชั้นจาตุมหาราชที่พิจารณาทางร่างกาย หรือจิตใจ

จิตที่เป็นผลของกุศลจิต (มหาวิบากจิต) 8 ประเภท ให้เกิดปฏิสนธิสุคติที่เสวยกามคุณ 7 ภูมิ คือ มนุษย์ และเทวดาชั้นกามาพจร 6

ให้ผลหลังจากเกิดมาแล้วจนถึงสิ้นชีวิต

ผลของกุศลจิต 8 (มหาวิบากจิต 8) ให้ผลโดยทำหน้าที่รักษามภชาติ คือ ภวังคกิจ หน่วงอารมณ์ที่ได้พบมาแล้ว (ตทาลัมพณกิจ) และทำหน้าที่ตายจากภพปัจจุบัน (จติกิจ)

จิตที่เป็นผลของกุศลที่ปราศจากเหตุ 8 (อเหตุกกุศลวิบากจิต 8) ให้ผลโดยให้ได้เห็น ได้ยิน ได้กลิ่น รู้รส สัมผัสทางกายที่ดีต่าง ๆ ในชีวิตปัจจุบัน

3. กิริยาจิต

กิริยาจิต หมายถึง จิตที่ไม่ใช่เป็นผลของกุศล อกุศล และไม่ใช่เป็นตัวกุศลหรือตัวอกุศล หากเป็นเพียงจิตที่ทำหน้าที่รับอารมณ์ที่ผ่านมาจากทวารทั้ง 6 และเป็นจิตที่ก่อให้เกิดการทำการพูดของพระอรหันต์เท่านั้น กิริยาจิตมี 2 ประเภท คือ

1. จิตที่เป็นเพียงกิริยาที่ปราศจากเหตุ (อเหตุกกิริยาจิต)
2. จิตที่เป็นกิริยาที่มีเหตุประกอบ (สเหตุกคามาวจรกิริยาจิต)

จิตที่เป็นเพียงกิริยาที่ปราศจากเหตุ มี 3 ประเภทตามที่กล่าวมาแล้วในหัวเรื่องจิต ไม่มีเหตุประกอบ สำหรับในที่นี้จะกล่าวถึงกิริยาจิตที่มีเหตุประกอบ

จิตที่เป็นกิริยาที่มีเหตุประกอบ

จิตที่เป็นกิริยาที่มีเหตุประกอบ หมายถึง จิตที่เกิดขึ้นพร้อมกับเหตุ คือ ความไม่โลภ

ความไม่โกรธ และความไม่หลง จิตประเภทนี้มีชื่อทางวิชาการว่า สเหตุกามาวจรกิริยาจิต แปลว่า กิริยาจิตระดับกามาวจรที่เกิดพร้อมกับเหตุ หรือมีชื่อสั้น ๆ ว่า มหากิริยาจิต ความจริงมหา กิริยาจิต ก็คือ กุศลจิต 8 นั้นเอง สาเหตุที่ทำให้กุศลจิต 8 ได้ชื่อว่ากุศลจิต และกิริยาจิตนั้น เนื่องมาจากบุคคล คือ ถ้าคนที่ยังมีกิเลสคิดทำความดี 8 ประการ ความดี 8 ประการนั้น ชื่อ ว่า กุศลจิต 8 หรือมหากุศลจิต 8 เพราะว่าความดีที่คนมีกิเลสทำนั้นจะให้ผลต่อไป และผลที่ ให้นำนั้นก็คือ ผลของกุศลจิต หรือมหาวิบากจิตที่กล่าวมาแล้วข้างบนนั่นเอง แต่ถ้าพระอรหันต์ ซึ่งหมดกิเลสแล้วคิดทำความดี 8 ประการ ความดี 8 ประการนั้นจะได้นามว่า กิริยาจิต ทั้งนี้ เพราะว่าความดีที่คนหมดกิเลสทำแล้วนั้น จะไม่ให้ผลอีกต่อไป

เมื่อกิริยาจิต ก็คือ ตัวกุศลจิต 8 ประเภทเช่นนี้ กิริยาจิต 8 ประเภท ก็จะเป็นอย่าง เดียวกันกับกุศลจิต 8 นั้นเอง ซึ่งไม่จำเป็นจะต้องพูดถึงอีกต่อไป

สรุปจิตคิดทางตีระดับโลกีย์

1. กุศลจิต 8 ประเภท
2. ผลของกุศลจิต 8 ประเภท
3. กิริยาจิต 8 ประเภท

รวมเป็นจิตคิดทางตีระดับโลกีย์ 24 ประเภท

จิตคิดทางตีระดับโลกีย์ทั้ง 24 ประเภทนี้ ท่านเรียกว่าโสภณจิตระดับโลกีย์ หรือมี ชื่อทางวิชาการว่า กามาวจรโสภณจิต แปลว่าจิตสวยงามระดับโลกีย์

จิตทั้งหมดตามที่กล่าวมา คือ อโสภณจิต 30 และโสภณจิตระดับโลกีย์ 24 ซึ่งรวม เป็นจิต 54 ประเภทนี้ เป็นจิตที่ยังอยู่ในวิภังค์ของกาม หรือเป็นจิตที่เรียกว่า กามาวจรจิต ซึ่ง หมายถึงจิตของพวกเราเหล่าปุถุชนนั่นเอง

2.3 จิตได้ฌาน

จิตได้ฌานแต่เดิมก็เป็นจิตประเภทที่ยังวิภังค์อยู่ในกามนั่นเอง แต่ต่อมาอาศัยความ เพียรแรงกล้า บำเพ็ญสมณะกรรมฐาน มีการเพ่งกสิณเป็นต้น จนจิตได้ฌาน กามกิเลสไม่ สามารถเกิดขึ้นได้ เพราะถูกปราบจนสงบไป จิตประเภทนี้จึงจัดเป็นจิตที่ยังอยู่ในวิภังค์ของกาม

ไม่ได้ ฉะนั้นจึงเรียกจิตประเภทนี้ว่าจิตยึดอารมณ์ฌานหรือที่มีชื่อทางวิชาการว่า รูปาวจรจิต แปลว่าจิตที่วิ้งวนอยู่ในรูป

คำว่ารูปในที่นี้หมายถึง นิมิตอารมณ์ฌานเช่นกสิณ เป็นต้น และหมายถึงอภิญญา และพรหมโลก ผู้ได้ฌานจิตจะแนบสนิทอยู่กับอารมณ์ของฌานไม่มีอารมณ์อื่นเข้ามาแทรก ผู้ได้ฌานจิตจะใส่ใจอยู่ในเรื่องอภิญญา คือ ความสามารถพิเศษ เช่น ดำดิน เดินน้ำ เป็นต้น ผู้ได้ฌานเมื่อตายไปแล้วจะไปเกิดบนพรหมโลก อันเป็นที่เกิดของผู้มีกิเลสสามสงบ ดังนั้น จิตของผู้ได้ฌานจึงได้นามว่า รูปาวจรจิต

จิตได้ฌาน หรือเรียกสั้น ๆ ว่า ฌานจิต มีอยู่ 3 ประเภท คือ

1. ฌานจิตที่เป็นกุศล มี 5
2. ฌานจิตที่เป็นวิบาก มี 5
3. ฌานจิตที่เป็นกิริยา มี 5

1. ฌานจิตที่เป็นกุศล 5

ฌานจิตที่เป็นกุศล คือ จิตที่เพ่งอารมณ์กสิณจนเกิดฌาน ฌานที่เกิดกับจิตอย่างนี้ เรียกว่า ฌานกุศล เพราะจะให้วิบากแก่เจ้าของต่อไป ฌานจิตที่เป็นกุศลมีอยู่ 5 ประเภท คือ

1. จิตอยู่ในฌานระดับที่ 1
2. จิตอยู่ในฌานระดับที่ 2
3. จิตอยู่ในฌานระดับที่ 3
4. จิตอยู่ในฌานระดับที่ 4
5. จิตอยู่ในฌานระดับที่ 5

จิตอยู่ในฌานระดับที่ 1

ฌานนี้เป็นฌานที่เกิดขึ้นครั้งแรกในบรรดาฌานทั้ง 5 นั้น จิตที่จะเข้าถึงฌานได้จะต้องหมดกิเลส 5 ชนิด คือ 1. ความมัวงม 2. ความสงสัย 3. ความพยายาม 4. ความฟุ้งซ่าน 5. ความใคร่ในกาม สำหรับฌานที่ 1 นี้ เมื่อเกิดขึ้นมีองค์ฌาน 5 ประการเกิดขึ้น เพื่อทำลายกิเลส 5 ชนิด ตามที่กล่าวมานั้น องค์ฌาน 5 ที่เกิดในจิตอยู่ในระดับฌานที่ 1 คือ

1. วิตก คือ ยกจิตขึ้นสู่อารมณ์ฌานตลอดเวลา องค์ฌานนี้มีหน้าที่ทำลายความง่วงเหงา
2. วิจาร์ คือ เคล้าคลึงอารมณ์ฌาน องค์ฌานนี้มีหน้าที่ทำลายความสงสัย
3. ปีติ คือ ความซาบซ่าน องค์ฌานนี้มีหน้าที่ทำลายความพยายาบท
4. สุข คือ ความสุข องค์ฌานนี้มีหน้าที่ทำลายความฟุ้งซ่าน
5. เอกัคคตา คือ จิตมีอารมณ์เป็นหนึ่ง องค์ฌานนี้มีหน้าที่ทำลายความใคร่ในกาม

จิตอยู่ในฌานระดับที่ 2

เมื่อฌานที่ 1 เกิดขึ้นแล้ว ก็พยายามฝึกหัดจนชำนาญในฌานที่ 1 ต่อจากนั้น ก็เจริญฌานที่ 2 วิธีเจริญฌานที่ 2 ก็คือ ละนิมิตของกสิณเป็นต้นเสีย แล้วเพ่งนิมิตกสิณที่ยึดไว้ได้ในดวงจิตอย่างเดียว ฌานที่ 2 ก็จะทำให้เกิดขึ้นองค์ฌานที่ 2 นี้ มีองค์ประกอบ 4 คือ ตัดวิตกทิ้งไป

จิตอยู่ในฌานระดับที่ 3

เมื่อทำฌานที่ 2 ให้ชำนาญแล้ว ฌานที่ 3 ก็จะทำให้เกิดขึ้น สำหรับฌานนี้มีองค์ประกอบเหลือ 3 คือ ตัดวิจาร์ทิ้งไป

จิตอยู่ในฌานระดับที่ 4

เมื่อทำฌานที่ 3 ให้ชำนาญแล้ว ฌานที่ 4 ก็จะทำให้เกิดขึ้น สำหรับฌานนี้มีองค์ประกอบเหลือ 2 คือ ปีติหมดไป

จิตอยู่ในฌานระดับที่ 5

เมื่อทำฌานที่ 4 ให้เกิดความชำนาญแล้ว ฌานที่ 5 ก็จะทำให้เกิดขึ้น สำหรับฌานนี้มีองค์ประกอบเหลือ 2 คือ สุข เปลี่ยนเป็นอุเบกขา และมีเอกัคคตา องค์ฌานนี้ไม่ตัดอะไรออกเป็น แต่เปลี่ยนสุขมาเป็นอุเบกขา คือ ความวางเฉย

สิ่งที่ควรทราบ คือ ฌานจิตนี้มีเรียกให้ทั้งฌานห้าและฌานสี่ สาเหตุให้เรียกต่างกันก็เพราะว่า ถ้าคนปัญญาน้อยเจริญฌานก็จะละองค์ฌานได้ครั้งละหนึ่งองค์ แต่ถ้าคนมีปัญญา ฌานที่สองจะละวิตกและวิจาร์ได้ทั้ง 2 องค์ ดังนั้น ฌานที่สองของผู้มีปัญญาจึงมีองค์ประกอบ 3 คือ ปีติ สุข และเอกัคคตา ดังนั้นผู้มีปัญญาจึงเรียกฌานสี่ คนปัญญาน้อยเรียกฌาน 5

2. ฌานจิตที่เป็นวิบาก 5

ตามที่เคยกล่าวมาแล้วว่า ผู้ที่ยังมีกิเลสเมื่อทำความดี ซึ่งเรียกว่า กุศลจิต ความดี หรือกุศลจิตนั้นจะให้ผล เรียกว่า วิบากจิต วิบากก็คือ ผลนั่นเอง ถ้าทำความชั่วซึ่งเรียกว่า อกุศลจิต ความชั่วหรืออกุศลจิตนั้นจะให้ผล เรียกว่า วิบากจิตเหมือนกันจะต่างกันก็ตรงที่ว่าผลของความดีเรียกว่า กุศลวิบาก ผลของความชั่ว เรียกว่า อกุศลวิบาก

การที่จิตได้ฌานก็เป็นความดีชนิดหนึ่ง แต่เป็นความดีสูงกว่าความดีระดับโลกีย์ เพราะจิตที่ได้ฌานปราศจากกามแล้ว ถ้าผู้ได้ฌานยังเป็นปุถุชนหรือยังมีกิเลส ฌานอันเป็นความดี หรือเป็นฌานกุศลจะต้องให้ผลแก่ผู้ได้ฌาน เมื่อตายไปแล้ว ความดีหรือบุญระดับโลกีย์ ย่อมให้ผลในภพที่เป็นโลกีย์ แต่สำหรับความดีหรือบุญระดับฌานที่ปราศจากโลกีย์ จะให้ผลในภพที่เป็นโลกีย์ไม่ได้ เพราะจิตแตกต่างกัน ดังนั้น ผลของฌาน หรือฌานจิตที่เป็นวิบากจะให้ผลในภพที่ปราศจากกาม คือ พรหมโลกเท่านั้น

เนื่องจากฌานจิตที่เป็นวิบาก เกิดจากฌานจิตที่เป็นกุศล ดังนั้น ฌานจิตที่เป็นวิบาก จึงเหมือนกับฌานจิตที่เป็นกุศล และมีจำนวน 5 เท่ากัน วิบากของฌานนั้นจะให้ผลดังนี้

1. วิบากที่ 1 ของฌานกุศลที่ 1 นำปฏิสนธิในพรหมภูมิที่ 1
2. วิบากที่ 2-3 ของฌานกุศลที่ 2 นำปฏิสนธิในพรหมภูมิที่ 2
3. วิบากที่ 4 ของฌานกุศลที่ 3 นำปฏิสนธิในพรหมภูมิที่ 4
4. วิบากที่ 5 ของฌานกุศลที่ 4 นำปฏิสนธิในพรหมภูมิที่ 4

จิตที่นำไปเกิดในพรหมภูมิเหล่านี้เรียกว่า ฌานจิตที่เป็นวิบากหรือที่มีชื่อทางวิชาการว่า รูปาวจรวิบากจิต

3. ฌานจิตที่เป็นกิริยา 5

ตามที่ได้กล่าวมาแล้วว่า ถ้าคนมีกิเลสทำดีหรือทำชั่ว ดีและชั่วนั้นจะให้ผล แต่ถ้าพระอรหันต์ ซึ่งหมดกิเลสแล้วทำความดี ความดีนั้นหาได้มีผลไม่ ความดีที่พระอรหันต์ท่านทำนั้นจึงได้ชื่อว่ากิริยา หมายความว่ากรรมที่ไม่ให้ผลต่อไป การได้ฌานก็จัดเป็นความดีหรือจัดเป็นกุศล หรือจัดเป็นบุญเหมือนกับกุศลในระดับโลกีย์เหมือนกัน ต่างกันแต่ว่าความดีระดับฌานนี้เป็นความดีที่ปราศจากกาม จึงสูงกว่าความดีระดับโลกีย์ ดังนั้น เมื่อพระอรหันต์ได้ฌาน

ใดฉานหนึ่ง ฉานของพระอรหันต์นั้นจึงถูกเรียกว่า ฉานจิตที่เป็นกิริยา หรือที่มีชื่อทางวิชาการว่ารูปาวจรกิริยา เพราะฉานเหล่านี้ไม่นำไปเกิดอีกแล้ว

เนื่องจากฉานจิตที่เป็นกิริยา ก็คือ ฉานจิตที่เป็นกุศลนั่นเอง ดังนั้น ฉานจิตที่เป็นกิริยาจึงมีจำนวน 5 เหมือนกับฉานจิตที่เป็นกุศล พร้อมทั้งมีองค์ฉาน คือ วิตก วิจาร ปีติ สุข และเอกัคคตา อย่างเดียวกัน

สรุปจิตได้ฉาน

1. ฉานจิตที่เป็นกุศล มี 5 ประเภท
 2. ฉานจิตที่เป็นวิบาก มี 5 ประเภท
 3. ฉานจิตที่เป็นกิริยา มี 5 ประเภท
- จึงรวมเป็นจิตยึดอารมณ์ฉานมี 15 ประเภท

2.4 จิตได้รูปฉาน

จิตได้ฉานซึ่งมีชื่อทางวิชาการว่า รูปาวจรจิต ซึ่งแปลว่าจิตที่พ้นจากการยึดอารมณ์ฉานระดับรูป แต่เดิมจิตนี้ก็คือจิตที่ได้ฉานนั่นเอง ต่อมาท่านเบียดต่อการยึดนิมิตจึงบริกรรมเพื่อเพิกถอนนิมิตกสิณ หรือนิมิตอื่น ๆ เสีย ซึ่งทำให้จิตละเอียดโดยลำดับ จิตที่ได้รูปฉานนี้ต่อไปจะเรียกสั้น ๆ ว่า รูปฉานจิต รูปฉานจิตแบ่งออกได้อีก 3 ประเภท คือ

1. รูปฉานจิตที่เป็นกุศล
2. รูปฉานจิตที่เป็นวิบาก
3. รูปฉานจิตที่เป็นกิริยา

1. รูปฉานจิตที่เป็นกุศล

รูปฉานจิตที่เป็นกุศล คือ จิตที่เพิกถอนนิมิตกสิณ แล้วยึดเอาความว่างเปล่าเป็นต้นเป็นอารมณ์ รูปฉานกุศลจิต มี 4 ประเภท คือ

1. รูปฉานจิตที่ยึดอากาศเป็นอารมณ์
2. รูปฉานจิตที่ยึดวิญญานเป็นอารมณ์

3. อรูปฌานจิตที่ยึดความไม่มีเป็นอารมณ์
 4. อรูปฌานจิตที่ยึดอรูปฌานที่ 3 เป็นอารมณ์
- อรูปฌานจิตที่เป็นกุศลทั้ง 4 มีอธิบายดังนี้

อรูปฌานจิตที่ยึดอากาศเป็นอารมณ์

อรูปฌานจิตที่ยึดอากาศเป็นอารมณ์ คือ อรูปฌานจิตที่เพิกถอนนิमितกสิณ แล้วกำหนดเอาอากาศ คือ ความว่างเปล่าเป็นอารมณ์ โดยบริกรรมว่าอากาศหาที่สิ้นสุดมิได้ เมื่ออรูปฌานจิตนี้เกิดขึ้นแล้วก็เลิกบริกรรม อรูปฌานจิตดวงที่ 1 นี้มีองค์ฌานประกอบ 2 ประการ คือ ความว่างเฉย และเอกัคคตา คือ จิตมีอารมณ์เป็นหนึ่ง อรูปฌานนี้มีชื่อทางวิชาการว่า อากาสนัญญาตนกุศลจิต แปลว่า จิตเป็นกุศลที่เพ่งความว่างเปล่าของอากาศเป็นอารมณ์

อรูปฌานจิตที่ยึดวิญญานเป็นอารมณ์

อรูปฌานจิตที่ยึดวิญญานเป็นอารมณ์ คือ อรูปฌานจิตที่ยึดจิต (วิญญาน) ที่มีอากาศเป็นอารมณ์ ข้อสังเกตง่าย ๆ คือ อรูปฌานที่ 1 ยึดอากาศเป็นอารมณ์ ส่วนอรูปฌานที่ 2 ยึดจิตหรือวิญญานที่ยึดอากาศเป็นอารมณ์ ก่อนทำอรูปฌานนี้ให้เกิดขึ้นต้องบริกรรมว่า วิญญานหาที่สิ้นสุดมิได้ อรูปฌานนี้มีองค์ฌาน 2 ประการเหมือนอรูปฌานที่ 1 สำหรับชื่อทางวิชาของอรูปฌานนี้ก็คือ วิญญานัญญาตนกุศลจิต แปลว่า จิตเป็นกุศลที่เพ่งความไม่มีที่สิ้นสุดของวิญญานเป็นอารมณ์

อรูปฌานจิตที่ยึดความไม่มีเป็นอารมณ์

อรูปฌานจิตที่ยึดความไม่มีเป็นอารมณ์ คือ อรูปฌานจิตที่ยึดความไม่มีอะไรเหลือเลยเป็นอารมณ์ ก่อนจะทำอรูปฌานนี้ต้องบริกรรมว่า ไม่มีอะไรเหลือเลย อรูปฌานนี้มีองค์ฌานประกอบ 2 เหมือนกันกับอรูปฌานที่ 1 และที่ 2 ชื่อทางวิชาการของอรูปฌานนี้คือ อากิญจัญญาตนกุศลจิต แปลว่า จิตเป็นกุศลที่เพ่งความไม่มีอะไรเหลือเป็นอารมณ์

อรุปรมาณจิตที่ยึดอรุปรมาณที่ 3 เป็นอารมณ์

อรุปรมาณจิตที่ยึดอรุปรมาณที่ 3 เป็นอารมณ์ คือ จิตที่ห่วงเอาอรุปรมาณที่ 3 มาเป็นอารมณ์ ก่อนทำมานี่ต้องบริกรรมว่ามานี่สงบหนอ มานี่ประณีตหนอ เมื่ออรุปรมาณที่ 4 นี้เกิดแล้วสัญญาจะสงบประณีตจนแทบไม่มีอะไรเหลือ คือ แทบจะไม่มีความรู้สึกอะไรเลย อรุปรมาณนี้มีชื่อทางวิชาการว่า เนวสัญญานาสัญญายตนกุศลจิต แปลว่า จิตเป็นกุศลที่เพ่งความมีและความไม่มีของสัญญาเป็นอารมณ์ และมีองค์มานประกอบ 2 เหมือนกัน คือ ความวางเฉย และจิตมีอารมณ์เป็นหนึ่ง

อรุปรมาณจิตนี้ที่เรียกว่า อรุปรมาณจิตที่เป็นกุศล เพราะจะต้องให้ผล คือ วิบากต่อไปแก่ผู้ที่ยังมีกิเลส และมีชื่อทางวิชาการว่า อรุปราวจรกุศลจิต

2. อรุปรมาณจิตที่เป็นวิบาก

อรุปรมาณจิตที่เป็นวิบากก็คือ ผลของอรุปรมาณจิตที่เป็นกุศลนั่นเอง คือ ถ้าผู้มีกิเลสได้บรรลุอรุปรมาณกุศลจิตทั้ง 4 ฅานใดฅานหนึ่ง เมื่อผู้นั้นตายไปแล้วอรุปรมาณกุศลนั้นจะให้ผล คือนำไปเกิดบนอรุปรภูมิทั้ง 4 อรุปรมาณที่เป็นวิบากจึงมี 4 เหมือนกับอรุปรมาณที่เป็นกุศล อรุปรมาณนี้มีชื่อทางวิชาการว่า อรุปราวจรวิบากจิต

3. อรุปรมาณจิตที่เป็นกิริยา

อรุปรมาณจิตที่เป็นกิริยา ก็คือ จิตของพระอรหันต์ที่ได้บรรลุอรุปรมาณทั้ง 4 ฅานใดฅานหนึ่ง เพราะเหตุที่พระอรหันต์หมดกิเลสแล้ว ฉะนั้นอรุปรมาณนี้จึงหมดโอกาสให้ผล เมื่อหมดโอกาสให้ผล อรุปรมาณที่เป็นกุศลจึงกลายเป็นกิริยา ซึ่งหมายถึงว่าหมดโอกาสให้ผลต่อไป อรุปรมาณที่เป็นกิริยาจึงมี 4 เหมือนกับอรุปรมาณที่เป็นกุศล สำหรับชื่อทางวิชาการของอรุปรมาณนี้ก็คือ อรุปราวจรกิริยาจิต และมี 4 ประเภทเหมือนกับอรุปรมาณที่เป็นกุศล

สรุปจิตที่ได้อรุปร

1. อรุปรมาณจิตที่เป็นกุศล มี 4 ประเภท
2. อรุปรมาณจิตที่เป็นวิบาก มี 4 ประเภท
3. อรุปรมาณจิตที่เป็นกิริยา มี 4 ประเภท

จึงรวมเป็นจิตที่พ้นจากการยึดอารมณ์ฅานระดับรูปทั้งหมด 12 ประเภท

จิตยึดอารมณ์ฉาน 15 ประเภท และจิตที่พ้นจากการยึดอารมณ์ฉานระดับรูป 12 ประเภท รวม 27 ประเภท ท่านเรียกว่า จิตที่ถึงความมีอานุภาพใหญ่ (มหัคคตจิต) ส่วนจิตที่ยังวังวนอยู่ในกาม 54 ประเภทข้างต้นท่านเรียกว่าจิตมีอานุภาพน้อย

2.5 จิตพ้นจากอารมณ์โลกีย์

จิตพ้นจากอารมณ์โลกีย์ มีชื่อทางวิชาการว่าโลกุตตรจิต ซึ่งแปลว่า จิตที่พ้นจากโลก คำว่าโลก หมายถึง ความใคร่ หรือโลกีย์ ซึ่งแปลว่ากิเลสของชาวโลก เพราะฉะนั้นโลกุตตรจิต จึงแปลว่าจิตพ้นจากอารมณ์โลกีย์ จิตพ้นจากอารมณ์โลกีย์ มี 2 ประเภท คือ

1. มรรคจิต
2. ผลจิต

1. มรรคจิต

มรรคจิต คือ จิตที่ทำหน้าที่ประหารกิเลสให้หมดไป มรรคจิตเกิดขึ้นได้เพราะ ปัญญาารู้ความจริงในไตรลักษณ์ มรรคจิตมี 4 ประเภท คือ

1. โสดาปัตติมรรคจิต มีหน้าที่ประหารการยึดถือว่ามีตัวตน ประหารความสงสัย ในพระพุทฺธ พระธรรม และพระสงฆ์ และประหารความมกมายในการปฏิบัติผิดโสดาปัตติ มรรค มีหน้าที่เปลี่ยนสภาพบุคคลจากปุถุชนเป็นพระอริยะ ฉะนั้น โสดาปัตติมรรค จึงแปลว่า ผู้ตักสู่กระแสพระนิพพาน

2. สกิทาคามิมรรคจิต มีหน้าที่ทำลายราคะ โทสะ ให้เบาบางลง สกิทาคามิมรรคจิต แปลว่า จิตที่จะกลับมาเกิดในมนุษย์อีกวาระหนึ่ง

3. อนาคามิมรรคจิต มีหน้าที่ประหารโลภะและโทสะให้เด็ดขาด อนาคามิมรรคจิต แปลว่า จิตที่ไม่กลับมาเกิดเป็นมนุษย์อีก

4. อรหัตตมรรคจิต มีหน้าที่ประหาร ความยินดีในรูปฌานความยินดีในอรุณ ฌาน ความถือตัวว่าเป็นอริยะ ความพุ้งซ่าน และอวิชาให้สิ้นไป

มรรคจิตทั้ง 4 นี้จะเกิดขึ้นเพียงดวงเดียว แล้วดับไป จิตที่เกิดขึ้นต่อจากมรรคจิตก็ คือ ผลจิต

2. ผลจิต

ผลจิต คือ จิตที่เป็นผลของมรรคจิต หรือจะเรียกง่าย ๆ ว่าเป็นจิตที่รับผลที่เกิดจากมรรคจิต ฉะนั้น ผลจิตจึงมี 4 ประเภทเหมือนมรรคจิต คือ

1. โสดาปัตติผลจิต เมื่อโสดาปัตติมรรคจิตเกิดขึ้นเพียงดวงเดียวแล้วดับไป ต่อจากนั้นโสดาปัตติผลจิตก็เกิดขึ้น ทำให้ผู้นั้นเป็นพระโสดาบันบุคคล

2. สกิทาคามีผลจิต เมื่อสกิทาคามีมรรคจิต เกิดขึ้นดวงเดียวแล้วดับไป ถัดจากนั้นสกิทาคามีผลจิตก็เกิดขึ้น ทำให้ผู้นั้นเป็นพระสกิทาคามีบุคคล

3. อนาคามีผลจิต เมื่ออนาคามีมรรคจิตเกิดขึ้นเพียงดวงเดียวแล้วดับไป จากนั้นอนาคามีผลจิตก็เกิดขึ้น ทำให้ผู้นั้นเป็นพระอนาคามีบุคคล

4. อรหัตตผลจิต เมื่ออรหัตตมรรคจิตเกิดขึ้นเพียงดวงเดียวแล้วดับไป จากนั้น อรหัตตผลก็เกิดขึ้น ทำให้ผู้นั้นเป็นพระอรหันต์ทันที

จิตพ้นจากอาารมณโลภีมี 8 ประเภท แต่ถ้าจิตของพระอริยบุคคลทั้ง 8 ประเภทนี้ ได้บรรลุฌานทั้ง 5 ก็เท่ากับว่าจิตนั้นบรรลุเป็นพระอริยะด้วย บรรลุฌานทั้ง 5 ด้วย เพราะฉะนั้น จิตพ้นจากอาารมณโลภีอย่างพิสดารจึงมี 40 คือ เอา $8 \times 5 = 40$

สรุปจิตพ้นจากอาารมณโลภี

1. มรรคจิต 4 ประเภท

2. ผลจิต 4 ประเภท

รวมเป็นจิตพ้นจากอาารมณโลภี 8 ประเภท

และจะเป็นจิต 40 ประเภท ถ้าจิต 8 ประเภทนี้บรรลุฌาน 5 ด้วย คือเอา 8×5

= 40

สรุปบทที่ 2

จิตมีหน้าที่ 2 ประการ คือ

1. รับรู้อารมณ์
2. สร้างความวิจิตรต่าง ๆ

จิตแบ่งออกได้ 4 ประเภท คือ

1. จิตอยู่ในวังวนของกามมี 54 ดวง
2. จิตได้ฌาน 15 ดวง
3. จิตได้อรูปฌาน 12 ดวง
4. จิตพ้นจากอารมณ์โลภีภัย 8 ดวง

จิตที่อยู่ในวังวนของกามแบ่งออกเป็นประเภทใหญ่ได้ 2 ประเภท คือ

1. อสโภณจิต 30 ดวง
2. โสภณจิต 24 ดวง

อโสภณจิต หมายถึง จิตที่ตรงกันข้ามกับโสภณจิต ซึ่งหมายถึงจิต 2 ประเภท คือ

1. จิตคิดชั่ว 12 ดวง
2. จิตปราศจากเหตุ 18 ดวง

โสภณจิต หมายถึง จิตสวยงามได้แก่จิตคิดทางดีระดับโลภีภัย 3 ประเภท คือ

1. กุศลจิต 8 ดวง
2. ผลของกุศลจิต 8 ดวง
3. กิริยาจิต 8 ดวง

จิตได้ฌาน แบ่งออกได้ 5 ประเภท คือ

1. ฌานจิตระดับที่ 1
2. ฌานจิตระดับที่ 2
3. ฌานจิตระดับที่ 3
4. ฌานจิตระดับที่ 4
5. ฌานจิตระดับที่ 5

จิตทั้ง 5 ระดับ แบ่งออกเป็นกุศล-วิบาก-กิริยา-อย่างละ 5 รวมเป็น 15 ดวง

จิตได้อรูปฌาน แบ่งออกได้ 4 ประเภท คือ

1. อรูปฌานจิตที่ยึดอากาศเป็นอารมณ์
2. อรูปฌานจิตที่ยึดวิญญูณเป็นอารมณ์
3. อรูปฌานจิตที่ยึดความไม่มีเป็นอารมณ์
4. อรูปฌานจิตที่ยึดอรูปฌานที่ 3 เป็นอารมณ์

จิตได้อรูปฌานทั้ง 4 แบ่งออกเป็นกุศล-วิบาก และกิริยา อย่างละ 4 ดวง รวมเป็น

12 ดวง

จิตได้ฌาน 15 ดวง และจิตได้อรูปฌาน 12 ดวง รวมเป็น 27 ดวง ท่านเรียกว่า จิต
ที่ถึงความเป็นใหญ่ (มหิคคตจิต)

จิตพ้นจากอารมณ์โลกีย์ แบ่งออกได้ 8 ดวง คือ

1. โสตาปัตติมรรคจิต
2. โสตาปัตติผลจิต
3. สกิทาคามีมรรคจิต
4. สกิทาคามีผลจิต
5. อนาคามีมรรคจิต
6. อนาคามีผลจิต
7. อรหัตตมรรคจิต
8. อรหัตตผลจิต

รวมจิตอยู่ในวงวนของกาม 54 จิตได้ฌาน 15 จิตได้อรูปฌาน 12 และ จิตพ้นจาก
อารมณ์โลกีย์ 8 จึงรวมเป็นจิต 89 หรือ 121 ดวง

ตัวอย่างข้อสอบประจำบทที่ 2

1. จงอธิบายข้อความดังต่อไปนี้
 1. ความหมายของจิต
 2. รู้แบบวิญญารู้
 3. รู้แบบสัญญาารู้
 4. รู้แบบปัญญารู้
2. จิตแบ่งออกเป็นประเภทใหญ่ ๆ ได้กี่ประเภท แต่ละประเภทมีชื่อและความหมายอย่างไร จงอธิบายให้เข้าใจ
3. จิตคิดทางชั่วมีกี่ประเภท การจัดจิตคิดทางชั่วได้ตามจำนวนที่ตอบมานั้น อาศัยหลักการจัดอย่างไร จงอธิบาย
4. โปรดอธิบายข้อความดังต่อไปนี้
 1. จิตโลกเกิดกับความเห็นผิด
 2. จิตโลกเกิดพร้อมกับความรู้สึกเฉย ๆ
 3. จิตโลกเกิดขึ้นเอง
5. คนที่มีนิสัยร่าเริงอยู่เสมอ ตามหลักกฏกรรมถือว่าเนื่องมาจากเหตุที่ประการ มีอะไรบ้าง จงชี้แจงให้เข้าใจ
6. ความสงสัยและความคิดฟุ้งซ่านจัดเป็นจิตประเภทใด ความสงสัยในจิตดวงนี้หมายถึงสงสัยเรื่องอะไร อธิบาย
7. ความรู้ที่เกิดจากประสาททั้ง 5 มีองค์ประกอบเท่าไร อะไรบ้าง จงชี้แจงมาให้ครบ
8. จิตไม่มีเหตุประกอบหมายถึงจิตประเภทไหน และจิตประเภทนี้แบ่งออกได้กี่ประเภท แต่ละประเภทมีอะไรบ้าง จงอธิบาย
9. จงอธิบายความหมายของคำดังต่อไปนี้
 1. กุศลจิต
 2. ผลของกุศลจิต
 3. กิริยาจิต
10. จิตพ้นจากอารมณ์โลกีย์ หมายถึง จิตเช่นใด แบ่งออกได้กี่ประเภท และแต่ละประเภทมีชื่ออย่างไร จงชี้แจงมาให้หมด

ผังแสดงการจำแนกเจตสิก

